

UTILREGNELIGHETSREGLER OG SÆRREAKSJONER

1	<i>INNLEDNING</i>	3
1.1	Hovedtrekkene i lovendringene	3
1.2	Forarbeider	4
1.3	Innhold, avgrensning og oppheving av direktiver	4
2	<i>UTILREGNELIGHETSREGELEN</i>	5
2.1	Innledning	5
2.2	Sterkt avvikende sinnstilstand	6
2.3	Sterk bevissthetsforstyrrelse	7
2.4	Høygradig psykisk utviklingshemming	7
2.5	Utilregnelighetsnormen	8
3	<i>STRAFFNEDSETTELSE OG FORMILDENDE OMSTENDIGHETER</i>	10
4	<i>SELVFORSKYLDT UTILREGNELIGHET</i>	11
4.1	Utilregnelighet som følge av selvforskyldt rus	11
4.1.1	Selvforskyldt rus	11
4.1.2	Utilregnelighetstilstander som er en følge av selvforskyldt rus	11
4.1.3	Unntak ved "særlige grunner"	12
4.2	Selvforskyldt utilregnelighet	13
4.3	Forhold som bør belyses ved spørsmål om selvforskyldt utilregnelighet	13
5	<i>ETTERFORSKING OG PÅTALEBEHANDLING</i>	14
5.1	Innledning	14
5.2	Initialfasen – politiarbeid på stedet	16
5.3	Avhør	16
5.4	Pågrepelse og fengsling	17
5.5	Medisinske undersøkelser	19
6	<i>SAKKYNDIG RETTSPSYKIATRISK UNDERSØKELSE</i>	20
6.1	Foreløpig rettspsykiatrisk undersøkelse	21
6.2	De sakkyndiges rolle. Skillet mellom medisin og juss	22
6.3	De sakkyndiges tilstedeværelse i retten	23
6.4	Mandatet	24

6.5	Antall sakkyndige. Bruk av tidligere oppnevnt sakkyndige	24
6.6	Krav til de sakkyndiges kompetanse.....	Feil! Bokmerke er ikke definert.
6.7	Sakkyndiges tilgang til helseopplysninger - samtykkekrav og unntak	25
7	<i>VILKÅR FOR SÆRREAKSJON</i>	27
7.1	Særreaksjon ved fare for ny og alvorlig integritetskrenkelse, § 62 første ledd.....	27
7.1.1	Utgangspunkt	27
7.1.2	Krav til det begåtte lovbrudd.....	27
7.1.3	Gjentakelsesfare	29
7.1.4	Særreaksjon må være nødvendig for å verne samfunnet	31
7.2	Særreaksjon – samfunnsskadelige eller plagsomme lovbrudd, § 62 annet ledd.....	32
7.2.1	Utgangspunkt	32
7.2.2	Krav til de begåtte lovbrudd.....	33
7.2.3	Gjentakelsesfare	34
7.2.4	Særreaksjon må være nødvendig for å verne samfunnet	34
7.3	Hvilken særreaksjon skal det nedlegges påstand om?.....	35
8	<i>IVERKSETTELSE OG GJENNOMFØRING AV SÆRREAKSJON</i>	36
8.1	Tvungent psykisk helsevern	36
8.1.1	Nasjonal koordineringsenhet.....	36
8.1.2	Faglig ansvarlig	37
8.2	Tvungen omsorg.....	38
8.2.1	Sentral fagenhet for tvungen omsorg	38
9	<i>PROSESSUELLE FORHOLD VED SÆRREAKSJON</i>	39
9.1	Påtaleavgjørelsen	39
9.2	Klageadgang	39
9.3	Aktorat.....	40
10	<i>OPPRETHOLDELSE OG OPPHØR AV SÆRREAKSJON</i>	40
10.1	Verneting	40
10.2	Fristberegning	40
10.3	Kompetanse	41
10.4	Hastesak.....	41
11	<i>UTENLANDSKE SÆRREAKSJONSDØMTE – UTVISNING OG MIDLERTIDIG OPPHØR</i>	42
12	<i>OVERGANGSREGLER</i>	43
13	<i>VEDLEGG</i>	45
13.1	Opphevede direktiver og retningslinjer.....	45

1 INNLEDNING

1.1 Hovedtrekkene i lovendringene

Det er vedtatt nye regler om strafferettslig skyldevne, i kraft fra 1. oktober 2020. Reglene skal sørge for at straffansvar ikke gjøres gjeldende overfor den som mangler nødvendig modenhet, sjelelig sunnhet eller bevissthet.¹ Formålet med lovendringene er bedre å kunne identifisere slike lovbrøyttere, å styrke samfunnsvernet og å heve kvaliteten på sakkyndigarbeidet.

Man må merke seg at det tidligere vilkåret "*psykotisk*" er erstattet med grunnvilkåret "*sterkt avvikende sinnstilstand*". I kjernen for det nye grunnvilkåret ligger fortsatt den alvorlige psykosetilstanden. Vilkaoret omfatter i tillegg andre alvorlige sykdomstilstander som innebærer en tilsvarende alvorlig svikt i evnen til realitetstesting og i funksjonsevnen. Vilkaoret "*sterk bevissthetsforstyrrelse*" videreføres uendret, mens terskelen for hvem som faller inn under "*høygradig psykisk utviklingshemming*" er noe endret.

At gjerningspersonen befant seg i en slik tilstand er ikke tilstrekkelig for frihet fra straffansvar. Det er lovfestet et tilleggsvilkår om at personen må anses "*utilregnelig på grunn av*" tilstanden som omfattes av grunnvilkårene. Graden av svikt i virkelighetsforståelsen og i funksjonsevnen skal her vektlegges. Det er fremdeles ikke noe vilkår at det er årsakssammenheng mellom tilstanden(e) og den straffbare handling for å bli vurdert som utilregnelig og uten straffansvar eller for å få nedsatt eller mildere straff grunnet tilstanden.

Ved utilregnelighet som følge av selvforskyldt rus videreføres i hovedsak straffansvaret etter gjeldende rett, likevel slik at en gjerningsperson i særlige tilfeller kan være fri fra straffansvar selv om rusen er selvforskyldt.

Det innføres en helt ny bestemmelse om såkalt selvforskyldt utilregnelighet for lovbrøyttere som har en grunnleggende, alvorlig tilstand fra før.² Bestemmelsen innebærer en viss utvidelse av straffansvaret for denne gruppen.

Beviskravet for tilregnelighet er uendret.³ Som før er kravet noe lavere enn for de øvrige straffbarhetsvilkårene.⁴ En viktig side ved det strenge beviskravet er å redusere risikoen for at personer som reelt sett er uten skyldvne, likevel blir dømt til straff. Erfaringen med dagens system viser at det ikke er en upraktisk problemstilling.

Et ønske om et skarpere skille mellom det juridiske og det medisinskfaglige ansvar er en del av bakgrunnen for lovendringene. Det er retten som på etisk og normativt grunnlag skal konkludere i tilregnelighetsspørsmålet.⁵ De sakkyndiges oppgave er å gi en grundig klinisk beskrivelse av siktedes tilstand, eventuelle diagnose(r) og grad av symptomer, herunder realitetsbrist og funksjonssvikt, på handlingstidspunktet og i tiden før og etterpå. De sakkyndige skal *ikke* vurdere

¹ [Ot.prp. nr. 90 \(2003–2004\) s. 216.](#)

² [Prop. 154 L \(2016-2017\) s. 230-231.](#)

³ [Prop. 154 L \(2016-2017\) pkt. 4.13.4.](#)

⁴ [Prop. 154 L \(2016-2017\) pkt. 4.13.4](#), jf. pkt. 3.1.3: "[D]omstolene bør innrømmes en viss fleksibilitet når det gjelder beviskravet." Se også Anders Løvlie: Strafferettslig psykose – bevisstema og beviskrav. Inn tatt i [Kritisk juss nr. 03/04 2012](#) (s. 158-180).

⁵ [Prop. 154 L \(2016-2017\) pkt. 4.10.3.](#)

eller uttale seg om observanden på gjerningstidspunktet var utilregnelig i lovens forstand.⁶ Det samme gjelder for grunnvilkårene i § 20 annet ledd bokstavene a til c, likevel slik at de sakkyndige kan uttale seg om de (medisinske) tilstander er av en slik art som blant annet er nevnt i forarbeidene at de *kan* oppfylle et eller flere av grunnvilkårene. Å foreta utilregnelighetsvurderingen er nå å anse som ren rettsanvendelse ikke en sakkyndigvurdering. Bevissthetsforstyrrelse og psykisk utviklingshemming er eksempelvis både medisinske betegnelser og juridiske vilkår, men de sakkyndige skal kun uttale seg om førstnevnte. Her legges med andre ord praksis om, noe påtalemyndigheten skal følge opp ved *ikke* å spørre den sakkyndige om (alvorligheten i) siktedes tilstand tilsier utilregnelighet.

Terskelen for å idømme særreaksjon for utilregnelige er fortsatt høy, men samfunnsvernet bedres ved at tyngdepunktet i vurderingen legges til spørsmålet om faren for nye, alvorlige integritetskrenkende lovbrudd.⁷ Det sentrale er hvilken *fremtidig* risiko den utilregnelige utgjør, noe som ikke nødvendigvis beror på grovheten av det forholdet som er til pådømmelse. Skillet mellom alvorlige og mindre alvorlige begåtte lovbrudd er derfor fjernet. Det stilles heller ikke krav til *særlig* nærliggende fare, eller til sammenheng mellom den begåtte handling og eventuelle tidligere straffbare forhold, der det er fare for en alvorlig, integritetskrenkende handling i fremtiden. En særreaksjon vil derfor kunne være aktuelt i noe flere saker enn tidligere.

Reglene om særreaksjon for de utilregnelige som har begått samfunnsskadelig eller særlig plagsom kriminalitet, videreføres uendret.⁸

- ***Påtalemyndigheten skal aktivt bidra til å få fastlagt det nærmere innhold i utilregnelighetsreglene i rettspraksis, og særlig terskelen for utilregnelighet.***
- ***Påtalemyndigheten skal bidra til at sakkyndige ikke besvarer spørsmål som innebærer rettsanvendelse.***

1.2 Forarbeider

Forarbeidene til lovendringen er [NOU 2014: 10](#) (Tilregnelighetsutvalget), [Prop. 154 L \(2016–2017\)](#) og [Innst. 296 L \(2018–2019\)](#). Sentrale forarbeider til lovendringen i utilregnelighetsreglene i straffeloven 1902 fra 2001 er fremdeles aktuelle for forståelse og tolkning av någjeldende lovbestemmelser, se [NOU 1974: 17 \(Straffelovrådet\)](#), [NOU 1990: 5 \(Særreaksjonsutvalget\)](#), [Ot.prp. nr. 87 \(1993–1994\)](#), [Innst.O.nr.34 \(1993–1994\)](#), [Ot.prp. nr. 46 \(2000–2001\)](#) og [Innst.O.nr.113 \(2000–2001\)](#). Tilsvarende gjelder forarbeidene til dagens straffelov i [NOU 2002:4](#), [Ot.prp. nr. 90 \(2003-2004\)](#) og [Innst.O. nr. 72 \(2004-2005\)](#).

1.3 Innhold, avgrensning og oppheving av direktiver

Dette rundskriv [erstatte riksadvokatens rundskriv 3. desember 2001, nr. 4/2001](#), når det gjelder utilregnelighetsregler og idømmelse av særreaksjoner, og etterfølgende retningslinjer og brev som angitt i vedlegget til rundskrivet. Rundskrivet omhandler ikke forvaring, og erstatte ikke riksadvokatens retningslinjer for behandling av saker om forvaring.

⁶ Jf. [FOR-2020-09-30-1921 Forskrift om rettspsykiatriske undersøkelser og sakkyndige](#) § 5 første ledd bokstav b.

⁷ [Prop. 154 L \(2016-2017\)](#) pkt. 5.1.5.3, se også pkt. 5.1.6.3.

⁸ Innført ved lov [29. april 2016 nr. 7](#), i kraft 1. oktober s.å.

I dokumentet her brukes i hovedsak svikt i virkelighetsforståelsen som et begrep for en tilstand preget av vanskeligheter med å skille mellom fantasi og virkelighet, sviktende dømmekraft, feiltolkning av sosiale signaler, sviktende kontaktevne mv. For variasjonens skyld brukes innimellom også begrepet realitetsbrist om det samme.

2 UTILREGNELIGHETSREGELEN

2.1 Innledning

Etter lovendringen lyder straffeloven § 20 slik:

"§ 20. Skyldevne

Den som på handlingstidspunktet er under 15 år, er ikke strafferettslig ansvarlig.

Det samme gjelder den som på handlingstidspunktet er utilregnelig på grunn av

- a) sterkt avvikende sinnstilstand*
- b) sterk bevissthetsforstyrrelse eller*
- c) høygradig psykisk utviklingshemming.*

Ved utilregnelighetsvurderingen etter annet ledd skal det legges vekt på graden av svikt i virkelighetsforståelse og funksjonsevne.

Den som forbigående er utilregnelig som følge av selvforskyldt rus, fritas ikke for straff, med mindre særlige grunner tilsier det. Den som har en vedvarende tilstand som nevnt i annet ledd bokstav a og som selvforskyldt fremkaller en utilregnelighetstilstand, kan straffes dersom særlige grunner tilsier det."

Annet og tredje ledd angir vilkårene for hvem som skal anses utilregnelig på gjerningstidspunktet. Annet ledd bokstav a til c inneholder bestemmelsens grunnvilkår, det vil si de tilstander som kan innebære utilregnelighet. Det tidligere vilkåret "psykotisk" er i bokstav a erstattet med vilkåret "sterkt avvikende sinnstilstand". Vilkåret "sterk bevissthetsforstyrrelse" i bokstav b er uendret. Det tidligere vilkåret "psykisk utviklingshemmet i høy grad" er i bokstav c erstattet med "høygradig psykisk utviklingshemming."

I tillegg til grunnvilkårene inneholder annet ledd et vilkår om at gjerningspersonen må være "utilregnelig på grunn av" tilstanden. Dette er felles for tilstandene i bokstav a til c. Hvem som skal anses utilregnelig skal avgjøres etter en helhetsvurdering, der det etter tredje ledd skal legges vekt på "graden av svikt i virkelighetsforståelse og funksjonsevne". Helhetsvurderingen munner ut i en ny utilregnelighetsstandard. Det er som nevnt domstolen, og ikke de sakkyndige som avgjør om en person er "utilregnelig".⁹

Påtalemyndigheten må først avklare om siktedes tilstand faller inn under en eller flere av tilstandene i annet ledd, og må dernest foreta en helhetsvurdering etter tredje ledd. Det avgjørende er alvorlighetsgraden i den aktuelle tilstanden, og ikke hvilken diagnose de sakkyndige har satt.¹⁰ Et eksempel kan være unge siktede hvor det ikke har vært forsvarlig å sette

⁹ [Innst. 296 L \(2018-2019\)](#) s. 2.

¹⁰ [Prop. 154 L \(2016-2017\)](#) s. 229 jf. [NOU 2014:10 kapittel 26](#).

diagnosen schizofreni, men hvor vedkommende over tid har hatt en alvorlig realitetsbrist eller alvorlig funksjonssvikt. I slike tilfeller kan det være riktig å anse siktede utilregnelig på grunn av en sterkt avvikende sinnstilstand uavhengig av den diagnostiske vurderingen. Denne tilnærmingen er ny, og kan lede til at gjerningspersoner som tidligere ville blitt ansett som tilregnelige, nå vil bli vurdert som fri fra straffansvar.

2.2 Sterkt avvikende sinnstilstand

Ved Stortingets lovbehandling ble "alvorlig sinnslidelse" i departementets lovforslag erstattet av "sterkt avvikende sinnstilstand", men meningsinnholdet er ment å være det samme.¹¹ Ifølge forarbeidene omfatter vilkåret symptomtung psykiske lidelser, primært de tilstander som tidligere falt inn under "psykotisk". Påtalemyndigheten skal ta utgangspunkt i rettspraksis¹² om tolkningen av det tidligere vilkåret "psykotisk" for å sikre forutberegnelighet og rettslikhet ved den praktiske anvendelsen av den nye bestemmelsen.

I tillegg til psykosetilstandene omfattes også andre tilstander der svikten i virkelighetsforståelsen og/eller funksjonssvikten er like stor som den man ser hos den som er psykotisk. Dette kan eksempelvis være tilfellet ved symptomtung autisme.

De tilstander som omfattes av vilkåret "sterkt avvikende sinnstilstand" kan skyldes ulike psykiske sykdommer som schizofreni, bipolar affektiv lidelse og organiske psykiske lidelser. De kan også oppstå som en følge av andre typer lidelser. Det er uten betydning hvordan tilstanden oppstod med mindre den er selvforskyldt, se fjerde ledd. Det er imidlertid ikke tilstrekkelig at en person er diagnostisert med en slik lidelse, og det er kun de med en aktiv sykdom som kan være frie fra straffansvar.¹³ I forarbeidene heter det:

*"Det er således uten betydning hvordan tilstanden oppstod, enten den skyldes akutt og forbigående psykose (reaktiv psykose), paranoid psykose, psykoser som ledd i bipolar lidelse, schizofreni, nevrologiske lidelser (hjernesvulst, demens, Parkinsons eller Alzheimers), hjerneskade (etter slag mot hodet eller flåttbitt), infeksjons- og parasittsykdommer (malaria), seksuelt overførbare sykdommer (herpes eller syfilis), feberdelirier eller autismeforstyrrelser. Departementet utelukker heller ikke at enkelte er så syke på grunn av sammensatte (komorbide) diagnoser at vilkåret om "alvorlig sinnslidelse" er oppfylt. Det avgjørende er symptomtyngden."*¹⁴

Enkelte av de lidelsene som kan innebære en sterkt avvikende sinnstilstand vil også kunne gi tilstander som faller inn under vilkåret sterk bevissthetsforstyrrelse. Eksempelvis kan hjerneskade, hjernesvulst, demens og feberdelirier gi ulike typer svikter og forstyrrelser som aktualiserer begge vilkårene.

Noen lidelser er det uttrykkelig avgrenset mot i forarbeidene i den forstand at disse *alene*¹⁵ ikke kan innebære sterkt avvikende sinnstilstand. Dette gjelder PTSD, dissosiative lidelser, spiseforstyrrelser og personlighetsforstyrrelser, eksempelvis dyssosial personlighetsforstyrrelse.¹⁶

¹¹ [Innst. 296 L \(2018-2019\)](#) s. 10 første spalte jf. [Prop. 154 L \(2016-2017\)](#) s. 229.

¹² Det vises blant annet til [HR-2019-653-A](#) avsnitt 42 flg. med videre henvisninger.

¹³ [Prop. 154 L \(2016-2017\)](#) s. 229.

¹⁴ [Prop. 154 L \(2016-2017\)](#) s. 229.

¹⁵ [Prop. 154 L \(2016-2017\)](#) s. 13, 67, 76, 230 jf. [Innst. 296 L \(2018-2019\)](#) s. 13-14.

¹⁶ Slike personlighetsforstyrrelser kan imidlertid være relevant ved farevurderingen.

Vurderingen kan stille seg annerledes dersom lidelsen eksempelvis opptrer samtidig som en person er i en aktiv psykose.

Når symptomene på handlingstiden var av en viss hyppighet, varighet, styrke og intensitet¹⁷ slik at disse påvirket siktedes virkelighetsforståelse og/eller ferdighet til å fungere i samfunnet og i samspill med andre mennesker i vesentlig grad, så vil en sterkt avvikende sinnstilstand kunne foreligge, se punkt 2.5 nedenfor.

2.3 Sterk bevissthetsforstyrrelse

Begrepet sterk bevissthetsforstyrrelse viderefører gjeldende rett etter straffeloven § 20 første ledd bokstav d og straffeloven 1902 § 44 første ledd. Vilkåret omfatter relativ bevisstløshet der personen kan bevege seg og reagere på visse sanseinntrykk, men personen handler uten motforestillinger og "forbindelsen med sitt vanlige jeg"¹⁸ er borte; sanseinntrykk "blir ikke registrert, bearbeidet og lagret i hukommelsen."¹⁹ Et sentralt moment er manglende hukommelse om gjerningstiden.

Eksempler på aktuelle tilstander er søvngjengertilstander, visse febertilstander, epileptiske tilstander og tåketilstander i forbindelse med hodeskader, hjernesvulst eller forgiftninger.²⁰ Ved slike tilstander kan vedkommende reagere tilsynelatende adekvat på sanseinntrykk og ha sin handleevne intakt, men minnet om hendelsen er ugjenkallelig tapt.²¹

Rusutløste utilregnelighetstilstander reguleres i fjerde ledd.

2.4 Høygradig psykisk utviklingshemming

Tidligere var den veiledende grensen for strafferettslig skyld evne satt ved et funksjonsnivå tilsvarende en intelligenskvotient (IQ) fra omtrent 55 og lavere.²² Forarbeidene angir at også personer med IQ mellom 55 til 60 heretter *kan* anses som høygradig psykisk utviklingshemmede, jf. bokstav c, og anses uten skyld evne dersom de faller inn under utilregnelighetsnormen.²³ Endringen vil kunne lede til at noen flere med psykisk utviklingshemming kan anses utilregnelige.²⁴

Personer det særlig er aktuelt å vurdere om er utilregnelige på grunn av høygradig psykisk utviklingshemming er de som har fått den medisinske diagnosen *Lett psykisk utviklingshemming (F70)*.²⁵ Diagnosen settes ved IQ mellom 50 og 69. Mange voksne med diagnosen vil kunne være i stand til å arbeide, ha gode sosiale relasjoner og gjøre en samfunnsnyttig innsats. Personer

¹⁷ I [NOU 2014:10](#) pkt. 8.4.4.2 gis en oversikt over psykose tilstander som schizofreni, hvor det fremkommer at symptomene må ha vært omfattende og ha vært tilstede i minst en måned for å sette diagnosen.

¹⁸ [Ot.prp. 87 \(1993-1994\)](#) s. 23, jf. [Rt. 2008 s. 549](#) avsnitt 34.

¹⁹ [NOU 2014:10](#) s. 51, [Prop. 154 L \(2016-2017\)](#) s. 84.

²⁰ [Ot.prp. nr. 90 \(2003-2004\)](#) s. 423.

²¹ Dette må ikke forveksles med at en gjerningsperson benekter å huske eller ikke vil huske en alvorlig straffbar handling, som kan ha sin årsak i en forsvarsmekanisme eller løgn.

²² Jf. blant annet [Rt. 1993 s. 487](#).

²³ [Prop. 154 L \(2016-2017\)](#) s. 229.

²⁴ [HR-2019-832-A](#) avsnitt 55 flg. beskriver en tilstand som etter lovendringen kan lede til ansvarsfrihet.

²⁵ [ICD-10 \(den tiende revisjonen av den internasjonale statistiske klassifikasjonen av sykdommer og beslektede helseproblemer\)](#).

med diagnosen *Annen psykisk utviklingshemming (F78)*, *Uspesifisert psykisk utviklingshemming (F79)*, eventuelt i kombinasjon med andre diagnoser, vil også kunne falle inn under utilregnelighetsnormen i tredje ledd. Tilstanden vil være medfødt som en kromosomlidelse, eller oppstått i tidlig barnealder, og varer livet ut, mens hjerneskader oppstått i voksen alder vil kunne falle inn under bokstav a eller b, avhengig av symptombildet. Den medisinske diagnosen forutsetter at tilstanden har inntrådt før fylte 18 år, men dette er ikke et krav etter straffeloven.

Skåringsverktøyene (eksempelvis WAIS) som benyttes for å utrede psykisk utviklingshemming, og som måler en tallmessig IQ, måler kognitiv fungering. I tillegg vil de sakkyndige kartlegge personens evne til egenomsorg, sosial fungering og deltakelse i samfunnet (adaptiv fungering). Resultatet av slik kartlegging gir veiledning for vurderingen av om lovens vilkår er oppfylt, men erstatter ikke de rettslige vurderingene.

2.5 Utilregnelighetsnormen

Frihet fra straffansvar forutsetter at gjerningspersonen var *utilregnelig på grunn av* en tilstand nevnt i annet ledd. For frihet fra straffansvar kreves her at den aktuelle tilstanden er meget alvorlig. Utilregnelighetsnormen skal ha et "snevert anvendelsesområde".²⁶

Utilregnelighetsvurderingen skal bestå i en "konkret, skjønnsmessig helhetsvurdering der det ses hen til både funksjonsevne og virkelighetsforståelse på handlingstidspunktet."²⁷ En grunnleggende svikt ved en av forutsetningene kan ifølge forarbeidene²⁸ være tilstrekkelig for å konstatere utilregnelighet. Et fall i funksjonsevnen kan, ved siden av manglende *virkelighetsforståelse*, være et sentralt symptom på en medisinsk psykose som kan innebære utilregnelighet.²⁹ En alvorlig realitetsbrist vil som regel være tilstrekkelig til frihet fra straffansvar. Bare i helt spesielle tilfeller kan gjerningspersonens gode funksjonsevne i slike tilfeller lede til at han likevel anses tilregnelig.

En nærmere vurdering av graden av realitetsbrist står særlig sentralt for de tilstander som faller inn under vilkåret "sterkt avvikende sinnstilstand". Dersom siktede mangler evne til å reagere adekvat på normale sanseinntrykk og ytre påvirkning, og har mistet kontroll over tanker, følelser og handlinger, er dette en sterk indikasjon på at gjerningspersonen er utilregnelig. Det er de "svært symptomtunge tilstander" når siktede er "uten evne til realistisk vurdering av sitt forhold til omverdenen"³⁰ som vil falle inn under straffelovens ordlyd.

Det andre elementet i totalvurderingen er knyttet til uttrykket "svikt i *funksjonsevne*" som ifølge forarbeidene

"er ment å omfatte både dagligdags, sosial og kognitiv funksjon. Dagligdags funksjon kan eksempelvis være evne til å kle på seg, pusse tennene, vaske seg, være i jobb, samt egenomsorg i form av håndtering av egen sykdom (ved sinnslidelse) eller tilstand (ved psykisk utviklingshemming). Sosial funksjon kan eksempelvis være evne til å delta i sosiale aktiviteter og

²⁶ [Innst. 296 L \(2018-2019\)](#) s. 2.

²⁷ [Prop. 154 L \(2016-2017\)](#) s. 55.

²⁸ [Prop. 154 L \(2016-2017\)](#) s. 230.

²⁹ [NOU 2014: 10](#) s. 111.

³⁰ [Prop. 154 L \(2016-2017\)](#) s. 69.

sosiale relasjoner med andre. Kognitiv funksjon kan omfatte evne til læring, oppmerksomhet, tenkning, hukommelse, problemløsning, avgjørelser, resonnering, språk og kommunikasjon."³¹

Funksjonssvikt er særlig aktuelt å vurdere for psykisk utviklingshemmede siktede med tallmessig IQ omkring 55 til 60, og som kan anses fri fra straffansvar dersom svikten er stor nok. Graden av funksjonssvikt vil normalt inngå i de sakkyndiges vurdering. Dersom funksjonsevnen samlet sett er svært god, vil gjerningspersonen kunne straffes til tross for lav tallmessig IQ. En egen vurdering av graden av svikt i virkelighetsforståelsen vil som oftest ikke være aktuelt for de høygradig psykisk utviklingshemmede; graden av kognitiv svikt hos disse personene innebærer typisk svikt i virkelighetsforståelsen.

Sentralt ved vurderingen av om utilregnelighetsvilkåret er oppfylt vil derfor være de sakkyndiges beskrivelse av ytre observerbare tegn, og deres redegjørelse for hvordan tilstanden virker inn på sinnet til gjerningspersonen ved *positive symptomer*.³² Eksempler på positive symptomer er *hallusinasjoner* (innbilte eller feilaktige sanseopplevelser – personen ser, hører, føler, smaker eller lukter noe ikke andre mennesker kan), *vrangforestillinger* (fastlåste meninger/oppfatninger/holdninger som vanskelig lar seg endre/korrigere, og som er uriktige slik andre mennesker vil identifisere det, eksempelvis det å bli forfulgt (paranoid), egen storhet (grandios) eller i strid med naturvitenskapen (bizarre)), eller *tankeforstyrrelser* (for eksempel personer uten sammenheng i talestrømmen slik at det er umulig å forstå hva som blir sagt, ofte ved å konstruere nye ord uten mening for andre). Et annet sentralt moment vil være *negative symptomer* (eksempelvis følelsesavflating, manglende kommunikasjonsevner og apati) og annen *alvorlig kognitiv svikt* (eksempelvis demens).

Det skal ifølge forarbeidene *ikke* legges vekt på "hensynet til allmennprevensjon, den alminnelige rettsfølelse, i hvilken grad gjerningspersonen var påvirkelig av straffetrusselen, hva som var en hensiktsmessig reaksjon eller at det ikke utelukkende er et gode å bli erklært utilregnelig". Forbrytelsens grovhet, sammenhengen mellom lovbruddet og lidelsen, siktedes evne til å forstå hvor alvorlig samfunnet bedømmer lovbruddet, eller evnen til å innse handlingens rettsstridighet, skal heller ikke trekkes inn.³³

- ***Påtalemyndighetens rettslige vurdering av grunnvilkåret "sterkt avvikende sinnstilstand" skal ta utgangspunkt i tolkningen av det tidligere vilkåret "psykotisk." Alvorlig svikt i virkelighetsforståelsen vil som regel være tilstrekkelig til å anses utilregnelig. God funksjonsevne skal bare i helt spesielle tilfeller føre til straffansvar.***
- ***Påtalemyndigheten skal som hovedregel konstatere utilregnelighet når det foreligger "sterk bevissthetsforstyrrelse" hos en gjerningsperson.***
- ***Påtalemyndigheten skal foreta en selvstendig vurdering av om lovens vilkår for utilregnelighet er oppfylt selv om det er konstatert IQ mellom 55 til 60.***

³¹ [Prop. 154 L \(2016-2017\)](#) s. 229-230.

³² [Helsedirektoratet 2013 IS-1957](#) kap. 12.4 Positive symptomer representerer et tillegg til noe som vanligvis ikke er der, og negative symptomer brukes om reduksjon eller bortfall av normale funksjoner.

³³ [Prop. 154 L \(2016-2017\)](#) s. 68-69, s. 230, jf. [NOU 2014: 10](#) s. 129.

3 STRAFFNEDSETTELSE OG FORMILDENDE OMSTENDIGHETER

Straffeloven § 80 bokstavene f, g og h er slått sammen i endret straffelov § 80 bokstav f:

"Straffen kan settes under minstestrafen i straffebudet eller til en mildere straffart når lovbryteren [...]

f) på handlingstidspunktet har *en* betydelig svekket *virkelighetsforståelse på grunn av sterkt avvikende sinnstilstand, psykisk utviklingshemming eller bevissthetsforstyrrelse*, men ikke er *utilregnelig etter § 20 annet ledd.*"

Lovendringen viderefører gjeldende rett og rettspraksis som er etablert etter straffeloven 1902 § 56 bokstav c.³⁴ Den øvre grensen etter § 80 bokstav f markerer den nedre grensen for § 20.

Vilkåret "sterkt avvikende sinnstilstand" er identisk i § 20 og § 80 bokstav f. Påtalemyndigheten bør ved praktisering av regelen se hen til rettspraksis om grenseoppgangen mellom straffeloven 1902 § 44 og § 56 bokstav c og straffeloven § 20 og § 80 bokstav f før lovendringen, som for eksempel ved vrangforestillingslidelser.³⁵ For personer som på handlingstiden grenser til en tilstand som faller inn under § 20 annet ledd bokstav a til c, så *kan* straffen fastsettes under minstestrafen og til en mildere straffart. En vrangforestilling vil ikke nødvendigvis være tilstrekkelig til å anse siktede utilregnelig etter den nye normen heller.³⁶

Også ved grensedragningen mellom de som kan anses utilregnelige ved en sterk bevissthetsforstyrrelse, og der det er grunnlag for nedsettelse av straffen ved en forbigående sterk nedsettelse av bevisstheten eller en "bevissthetsforstyrrelse", bør påtalemyndigheten bygge på etablert rettspraksis, herunder vurdere om siktede på gjerningstidspunktet hadde en "betydelig erindringsmangel", jf. blant annet [Rt. 1960 s. 634](#) og [Rt. 1985 s. 864](#).³⁷

Ved vurderingen av om det foreligger en "psykisk utviklingshemming", må påtalemyndigheten aktivt bidra til at rettspraksis får klarlagt hvor grensen skal fastsettes mellom de som skal anses utilregnelige etter den nye utilregnelighetsnormen, der straffen kan nedsettes under minstestrafen og der tilstanden er en formildende omstendighet. Særlig aktuelt er dette for personer som eksempelvis er diagnostisert med *Lett psykisk utviklingshemning (F70)* med en IQ fra 50 til 69. I juridisk forstand omfatter psykisk utviklingshemming i lettere grad de som har IQ i området 56 til 75.³⁸ Det vises til uttalelsen i tidligere forarbeider om at "det bør i alminnelighet bare bli tale om straffrihet i den nedre del av dette evneområdet". En gjennomgang av rettspraksis³⁹ viser at bestemmelsen praktiseres mer liberalt enn dette.⁴⁰

³⁴ [Prop. 154 L \(2016-2017\)](#) s. 233, jf. [Ot.prp. nr. 90 \(2003-2004\)](#) s. 471.

³⁵ Se blant annet [Rt. 2004 s. 1324](#).

³⁶ [Prop. 154 L \(2016-2017\)](#) s. 54.

³⁷ Se [DRKs nyhetsbrev nr. 13 \(mars 2005\)](#) vedlagt riksadvokatens publikasjon nr. 1/2005 Etterforskning og rettsmedisinsk utredning i straffesaker der siktede kan ha vært bevisstløs på handlingstiden.

³⁸ [NOU 1990:5](#) kap. VII.3.2.3 s. 58 jf. [Ot.prp.nr. 87 \(1993-1994\)](#) avsnitt 5.4.2.4.

³⁹ Det vises blant annet til [Rt. 2007 s. 61](#), [Rt. 2009 s. 876](#) og [HR-2016-287-A](#).

⁴⁰ Søndena/Spro: Lettere psykisk utviklingshemmede i strafferettslig forstand – En gjennomgang av alle registrerte saker fra Lovdata 2002–2014. Inntatt i [Lov og rett 08/2016 s. 504-516](#).

Straffeloven § 78 bokstav d er endret slik:

"Ved straffutmålingen skal det i formildende retning især tas i betraktning at: [...] lovbryteren på handlingstidspunktet har redusert *virkelighetsforståelse* på grunn av *sinnslidelse, lettere* psykisk utviklingshemming, bevissthetsforstyrrelse *eller* en sterk sinnsbevegelse."

Gjeldende rett videreføres, og den øvre grensen etter § 78 markerer den nedre grensen for § 80. Anvendelsesområdet til §§ 80 og 78 vil derfor være avhengig av rekkevidden for frihet fra straffansvar etter § 20.

- ***Påtalemyndigheten skal anke egnede saker for å avklare grensen mellom straffeloven §§ 20, 80 og 78.***

4 SELVFORSKYLDT UTILREGNELIGHET

4.1 Utilregnelighet som følge av selvforskyldt rus

4.1.1 *Selvforskyldt rus*

Hvorvidt rusen er selvforskyldt skal vurderes som tidligere. Det er tilstrekkelig at gjerningspersonen burde forstått at han inntok rusmidler og kom i en tilstand med mulighet for å miste kontrollen. Den som ikke kan klandres for inntaket av rusmidler, eksempelvis den som med god grunn tror drikken er alkoholfri, har ikke selvforskyldt kommet i en rustilstand. Det samme gjelder der vedkommende i og for seg er klar over inntaket, men likevel ikke kan bebreides for at tilstanden oppstod. Dette kan for eksempel være tilfellet hvis vedkommende har inntatt en meget beskjeden mengde alkohol, men likevel får en for personen helt uventet og atypisk reaksjon sett i relasjon til det som ble konsumert og hvordan dette vanligvis er egnet til å påvirke kroppens funksjoner.⁴¹ I praksis er det imidlertid oppstilt en meget lav terskel for når rustilstanden anses selvforskyldt hvis en først kan bebreides for selve inntaket.⁴²

4.1.2 *Utilregnelighetstilstander som er en følge av selvforskyldt rus*

For at vedkommende skal bli strafferettslig ansvarlig, må utilregnelighetstilstanden være *forårsaket av den selvpåførte rusen*. I dette ligger, som tidligere, at en må identifisere de tilfeller der gjerningspersonen har en grunnleggende, alvorlig tilstand, og hvor det er denne – og ikke rusen – som anses å være den fremtredende årsaken til utilregnelighetsstilstanden. I slike tilfeller er vedkommende i utgangspunktet fri fra straffansvar selv om det med vilje er inntatt rusmidler og siktede har kunnskap om og erfaring med at han havner i en utilregnelighetstilstand, med mindre særlige grunner tilsier noe annet, jf. punkt 4.2 om selvforskyldt utilregnelighet.

Ved bedømmelsen av om det er rusen som er årsaken til utilregnelighetstilstanden, er det i praksis lagt meget stor vekt på varigheten av symptomene som kjennetegner utilregnelighetstilstanden;

⁴¹ Se eksempelvis [Rt. 1978 s. 1306](#).

⁴² I [HR-2008-1842-A](#) i avsnitt 15 uttales at "*hovedregelen [er] at alkoholrus som følge av frivillig inntak er selvforskyldt – det skal særlige omstendigheter til å anta det motsatte*". En gjennomgang av reglene om selvforskyldt rus er gitt i artikkelen "Begrensninger i adgangen til å fingere skyld" av Alf Petter Høgberg og Henriette N. Tøssebro, inntatt i [Kritisk juss nr. 3-4/2012](#), se særlig kapittel 4.

har disse vært tilstede mer enn én måned etter inntaket av rusmidler, har en tatt utgangspunkt i at det foreligger en underliggende grunntilstand, og at utilregneligheten derfor først og fremst er forårsaket av denne. Når symptomene har opphørt etter vesentlig kortere tid, har en som regel vurdert det slik at rusinntaket er hovedårsaken.

I forarbeidene til de nye reglene understrekes at tidsmomentet ikke lenger skal praktiseres som et hovedkriterium,⁴³ men inngå som et av flere momenter i en mer helhetlig vurdering.⁴⁴ Det er i tillegg relevant å se hen til hva slags rusmiddel, og hvilken mengde, som er inntatt. Enkelte rusmidler har en kortere toksisk virkning enn andre, og evnen til å fremkalle psykotiske symptomer kan være forskjellig.⁴⁵ Hvilket behandlingsregime gjerningspersonen har vært underlagt i tiden etter lovbruddet kan også få betydning, da behandlingen som sådan ofte bidrar til at symptomene forsvinner raskere. Også vedkommendes sykehistorie kan gi veiledning, eksempelvis kan tidligere rusutløste psykoser indikere en underliggende lidelse.⁴⁶

4.1.3 Unntak ved "særlige grunner"

Selv om det foreligger selvforskyldt rus, er retten gitt en snever adgang til å fritta fra straffansvar når "særlige grunner" gjør det urimelig å straffe, jf. § 20 fjerde ledd. Dette kan være tilfellet ved inntak av en moderat mengde alkohol – men større enn det som etter praksis er akseptert for at rusen anses uforskyldt – og denne har medført en atypisk rus ledsaget av en uvanlig endring av sinnstilstanden og straffbare handlinger.⁴⁷ Departementet slutter seg her til en uttalelse fra Tilregnelighetsutvalget:

*"Man kan vanligvis ikke klandre en person som i godt selskap har drukket noen glass rødvin til maten eller noen halvlitere med øl på et julebord. Å la vedkommende rammes av straff for en alvorlig forbrytelse begått i en utilregnelighetstilstand som skyldes en for ham helt fremmed og ukjent reaksjon på et moderat og akseptabelt inntak av alkohol, er urimelig."*⁴⁸

Ved beslutningen av om det er urimelig å ansvarliggjøre en person for handlinger begått i en utilregnelighetstilstand som følge av selvforskyldt rus, må det i tråd med begrunnelsen for unntaket først og fremst være omstendighetene rundt rusinntaket og subjektive forhold ved gjerningspersonen som blir avgjørende. I forarbeidene er det imidlertid lagt til grunn at det også kan få betydning hva slags straffbart forhold som er begått, og at prevensjonshensyn og hensynet til fornærmede etter omstendighetene kan tilsi straffansvar.⁴⁹ Det er uttrykkelig fremhevet at ved voldtekt, vil unntaksbestemmelsen "*neppe kunne anvendes ... selv om lovbrøyteren er ung og*

⁴³ [Prop. 154 L \(2016-2017\)](#) s. 107, hvor det uttales at en skal frigjøre seg fra "den rigide én månedensregelen".

Begrunnelsen er at det kan være svært vanskelig å skille mellom rusutløste utilregnelighetstilstander og de tilstander som medfører frihet fra straffansvar, og at varigheten av symptomene alene kan gi begrenset veiledning, eller sågar mulighet for feilaktige konklusjoner.

⁴⁴ [Prop. 154 L \(2016-2017\)](#) s. 230.

⁴⁵ Det kan bli nødvendig med sakkyndig med særlig kompetanse i toksikologi og farmakologi for å utrede spørsmål vedrørende rusinntakets evne til å fremkalle en utilregnelighetstilstand.

⁴⁶ [Prop. 154 L \(2016-2017\)](#) s. 107.

⁴⁷ [Prop. 154 L \(2016-2017\)](#) s. 108-109. Dette kan være situasjonen hvor kombinasjonen av rus og andre omstendigheter, for eksempel inntak av lovlig foreskrevne medisiner, medfører helt usedvanlige og uventede reaksjoner.

⁴⁸ [Prop. 154 L \(2016-2017\)](#) s. 109.

⁴⁹ [Prop. 154 L \(2016-2017\)](#) s. 109.

uerfaren."⁵⁰ Det er ikke lett å forene dette med tilslutningen til utvalgets prinsipielle standpunkt. Kanskje må voldtekteksemplet forstås slik at det skal mer til for å unntas fra straffansvar hvis det dreier seg om et lovbrudd som erfaringsmessig typisk blir begått i en beruset tilstand, enn dersom lovbruddet er atypisk for situasjonen. Den nærmere grensdragningen må skje i praksis.

4.2 Selvforskyldt utilregnelighet

Hvis lovbryteren har en underliggende alvorlig lidelse fra før, anses en utilregnelighetstilstand forårsaket av denne, selv om vedkommende har fremkalt tilstanden for eksempel ved å ruse seg. Hovedregelen er fortsatt at gjerningspersonen i slike tilfeller er fri fra straffansvar, men vedkommende kan unntaksvis bli omfattet av den nye regelen om selvforskyldt utilregnelighet, jf. siste setning i § 20 fjerde ledd.

Også dette unntaket skal praktiseres snevert, det må foreligge "*særlige grunner*" som tilsier straffansvar. Det skal mere til enn at en person ut fra generelle erfaringssetninger burde forstå at for eksempel langvarig rusmisbruk kan resultere i sykdomsutbrudd. Straffansvar er bare aktuelt hvis lovbryteren ut fra sine forutsetninger er tilstrekkelig å bebreide for at en risikofylt tilstand oppstod. Ifølge forarbeidene er unntaket særlig aktuelt der en person ruser seg, selv om vedkommende flere ganger tidligere har erfart psykotiske utbrudd ved inntak av rusmidler.⁵¹

Straffansvar kan bare unntaksvis ilegges hvis lovbryteren har fremkalt en utilregnelighetstilstand ved å slutte å ta antipsykotiske medisiner (seponering). Et mulig eksempel er der "*personen tidligere har blitt psykotisk etter avbrutt behandling, er tvangsmedisinert, legen har sagt klart fra om at seponering vil kunne medføre nye psykoser, samt at han eller hun på det aktuelle tidspunktet er frisk og har vurderingsevnen i behold, slik at seponeringen ikke er et utslag av et allerede påbegynt tilbakefall*".⁵²

Ved vurderingen av om det foreligger særlige grunner for straffansvar, vil det kunne ha betydning om gjerningspersonen i tid tett opp til den straffbare handling har forsøkt å få behandling for, eller hjelp til, å håndtere tilstanden sin, men har blitt avvist av hjelpeapparatet eller har mottatt åpenbart utilstrekkelig behandling. Det er i slike situasjoner ikke nødvendigvis rimelig å ansvarliggjøre en person som har fremkalt utilregnelighetstilstanden ved for eksempel rusinntak, selv om vedkommende har erfaring for at dette kan utløse psykotiske utbrudd. Den nærmere grensdragningen må skje i rettspraksis, og kan tilsi bruk av rettsmidler i tvilstilfeller.

4.3 Forhold som bør belyses ved spørsmål om selvforskyldt utilregnelighet

Politiet og påtalemyndigheten må gjennom etterforskningen klarlegge om en person er utilregnelig som følge av rus eller en grunnleggende, alvorlig tilstand. Her blir det særlig viktig å belyse:

- Tilstedeværelse av alvorlig lidelse.
- Tidsmomentet – varigheten av symptomer.
- Hva slags rusmiddel som er inntatt, hvilken mengde og over hvor lang periode, og rusmiddelets evne til å utløse psykotiske symptomer.
- Aktive behandlingstiltak, herunder bruk av medisiner.

⁵⁰ [Prop. 154 L \(2016-2017\)](#) s. 230.

⁵¹ [Prop. 154 L \(2016-2017\)](#) s. 111.

⁵² [Prop. 154 L \(2016-2017\)](#) s. 111.

- Tidligere rusutløste utilregnelighetstilstander og gjerningspersonens sykehistorikk for øvrig, herunder tidligere rusmiddelbruk.

Foreligger utilregnelighet på grunn av selvforskyldt rus, kan det være behov for å vurdere forhold som inngår i vurderingen av om det foreligger "særlige grunner" for fritak fra straffansvar, herunder:

- Hva slags rusmiddel som er inntatt og de nærmere omstendighetene rundt inntaket.
- Tidligere erfaring med rusmidler.
- Forhold ved gjerningspersonen som gjør vedkommende sårbar for en uvanlig reaksjon på rusmidler, og vedkommendes eventuelle kjennskap til disse forholdene.
- Sykehistorikk, medisinbruk og for øvrig helsesituasjonen i tiden forut for, og på, gjerningstidspunktet.

Er det aktuelt å vurdere påstand om straff på grunn av selvforskyldt utilregnelighet, må en særlig søke klarlagt hvorvidt:

- Gjerningspersonen var i et behandlingsopplegg og det nærmere innhold i dette, herunder eventuelle anbefalinger eller retningslinjer fra helsepersonell om bruk av medisin eller andre forhold, og om vedkommende har handlet i strid med disse.
- Gjerningspersonen tidligere har erfaringer med sykdomsutbrudd under de samme omstendigheter, for eksempel ved inntak av tilsvarende rusmidler eller ved seponering eller reduksjon av dose i strid med klar anbefaling.
- Gjerningspersonen hadde vurderingsevnen i behold da vedkommende foretok seg det som utløste utilregnelighetstilstanden.⁵³
- Vedkommende selv har forsøkt å få behandling eller hjelp forut for den straffbare handling, men ikke fått slik hjelp uten at han kan bebreides for dette.

5 ETTERFORSKING OG PÅTALEBEHANDLING

5.1 Innledning

Politiet og påtalemyndigheten har et ansvar for å avdekke strafferettslig utilregnelighet og tilstander som kan gi grunnlag for redusert straff. Det er nok særlig i mindre alvorlige saker at tilregnelighetsspørsmålet ikke vies nok oppmerksomhet, hvilket i praksis har ledet til at en rekke saker har blitt gjenåpnet fordi utilregnelighet har blitt konstatert ved senere, mer alvorlige forhold.⁵⁴ Påtalemyndigheten i politiet bør derfor ikke ha en høy terskel for å utrede siktedes tilregnelighet. Dette gjelder ikke minst terskelen for å innhente foreløpig rettspsykiatrisk undersøkelse, jf. straffeprosessloven § 165 fjerde ledd.

Alle faktiske omstendigheter som kan ha betydning for vurderingen av om siktede på gjerningstiden var i en tilstand som kan lede til frihet fra straffansvar og straffereduksjon, bør så langt mulig avklares gjennom etterforskningen. Dette ansvaret må i særlig grad iakttas der siktede er mindreårig – disse kan oftere ha uoppdagede lidelser eller lidelser under utvikling.

⁵³ Først om fremst noe de sakkyndige må uttale seg om.

⁵⁴ Se tallene for antall saker i [årsrapportene fra Kommisjonen for gjenopptakelse av straffesaker](#).

Opplysninger om mulig rusbruk før og under den straffbare handling, og siktedes atferdsmønster i umiddelbar tilknytning til den straffbare handling, kan ha stor betydning for tilregnelighetsvurderingen. Det må undersøkes om en siktet som påstår at han ikke husker, virkelig lider av hukommelsessvikt eller om vedkommende simulerer eller lignende. De sakkyndiges vurderinger vil i høy grad hvile på etterforskningsmaterialet, og god etterforskning er en forutsetning for gode sakkyndigerklæringer.

Det *skal* opprettes anmeldelse i alle saker der særreaksjon er aktuelt, og nødvendige etterforskningskritt for å belyse risikoen for nye handlinger må iverksettes. Dette inkluderer saker med antatt utilregnelig gjerningsperson som gjelder mindre alvorlige forhold, men hvor karakteren, omfanget eller hyppigheten av lovbrudd tilsier at særreaksjon etter straffeloven § 62 annet ledd kan være aktuelt.

Særlig ved integritetskrenkelser og ved lovbrudd av samfunnsskadelig og særlig plagsom art hvor det kan være aktuelt med særreaksjon (eller forvaring), må etterforskningen tidlig innrettes mot å avklare siktedes sinnstilstand. Det bør tidlig søkes innhentet opplysninger om sykdomshistorikk og nåværende psykiske helsetilstand, se punkt 6. For å kunne vurdere om vilkårene for særreaksjon er oppfylt må dessuten de nærmere omstendigheter rundt handlingen, herunder foranledningen, klarlegges. Eventuell tidligere aggressiv eller farlig atferd må kartlegges, og det bør undersøkes om gjerningspersonens nærmeste familie vil la seg avhøre om dette.

Påtalemyndigheten må vurdere om det er grunnlag for en foreløpig vurdering av gjerningspersoner der en mistenker psykisk utviklingshemming som ikke er diagnostisert. Forhold som kan tilsi nærmere undersøkelser av en mistenkt kognitive fungering kan være omstendigheter ved selve utøvelsen av den straffbare handlingen, forhold som avdekkes gjennom avhør av siktede eller andre, og opplysninger om gjerningspersonens helsetilstand, skolegang og arbeidshistorikk – eller mangel på dette. DRK gir veiledning om avdekking av svake kognitive evner i [nyhetsbrev nr. 24 \(februar 2018\)](#):

"En tommelfingerregel er at kognitive evner og skolegang (antall år på skole og oppnådd grad) henger sammen. Har en siktet hatt tilrettelagt skolegang, fått spesialplassering i videregående skole eller fått fritak fra karakterer, kan dette være en ledesnor på at det kan foreligge svake kognitive evner som bør utredes nærmere. En foreløpig undersøkelse ved en psykologspesialist med testkompetanse som kan foreta en kort screening av de kognitive evnene vil kunne rettlegde påtalemyndighet/retten. Samtidig bør det som ved diagnostisering av psykisk utviklingshemming etter ICD-10 alltid gjøres en adaptiv funksjonsvurdering av siktede."

Hvis etterforskningen eller saken tilsier at det uansett ikke vil bli truffet noen positiv påtaleavgjørelse, vil det som utgangspunkt ikke være behov for noen utredning av siktedes psykiske helsetilstand. Saken bør da som hovedregel henlegges etter bevisets stilling. Henleggelse grunnet tvil om tilregnelighet (kode 065) forbeholdes tilfeller hvor det er klare holdepunkter for utilregnelighet, typisk i form av en rettspsykiatrisk erklæring eller dokumentasjon fra helsevesenet.

På etterforskningsstadiet må politiet følge opp sin varslingsplikt overfor helsevesenet og være oppmerksom på adgangen til å begjære tvungent psykisk helsevern, jf. psykisk helsevernloven

§ 3-6.⁵⁵ Om dette vises til rundskriv om helsetjenestens og politiets ansvar for psykisk syke – oppgaver og samarbeid.⁵⁶ Ved psykisk utviklingshemming kan det fattes vedtak etter helse- og omsorgstjenesteloven kapittel 9, og for rusavhengige etter samme lovs kapittel 10.

- **Henleggelse grunnet tvil om tilregnelighet (kode 065) bør forbeholdes saker hvor det er klare holdepunkter for utilregnelighet hos siktede.**

5.2 Initialfasen – politiarbeid på stedet

Tjenestepersoner som har vært i kontakt med en pågrepet som mistenkes å være utilregnelig, bør alltid skrive *egenrapport*. Særlig gjelder dette for tjenestepersoner som har snakket med siktede, men også for de som har gjort rene observasjoner. Det bør nedtegnes hva de ser og hvordan de oppfatter siktetes atferdsmønster eller lignende som kan gi innsikt i om den siktede fremsto som somatisk eller psykisk syk eller var beruset (av alkohol, legemidler eller ulovlige rusmidler). Det bør dokumenteres hvordan siktede fremsto da han ble pågrepet og umiddelbart etterpå.

Det bør fremgå av rapporten hvordan siktede opptrådte under og etter pågripelsen, herunder hva vedkommende snakket om, om hans oppførsel fremsto som normal i situasjonen, hvordan sinnstilstanden hans var og om han virket beruset. I den grad forholdene tillater det, bør det sikres lyd- og bildeopptak av siktede som vedlegges egenrapporten, herunder av uttalelser som kommer når siktede gjøres kjent med formalia og før avhøret formelt er i gang.

I alvorlige saker bør det så snart som mulig etter pågripelse vurderes hvilke medisinske undersøkelser (inkludert urin- og blodprøver) som bør foretas.

5.3 Avhør

Den mer selvstendige og inngående vurderingen av symptomtrykk og graden av svikt i virkelighetsforståelse og funksjonsevne som endringene forutsetter at både påtalemyndigheten og retten gjør, vil kunne kreve mer inngående spørsmål – både til siktede selv, fornærmede og andre vitner – om siktetes helsetilstand og fungering (fysiske og psykiske arbeidsevne, sosiale ferdigheter og egenomsorg) i dagene og ukene forut for, og på, handlingstidspunktet.

Opplysningene i det første avhøret av siktede kan bli meget viktig ved bedømmelsen av tilregneligheten. *Personaliarapporten*⁵⁷ bør være nøyaktig. Opplysninger om siktetes bosted, skolegang og utdanning, sertifikater og vernepliktsforhold, kan avklare om det bør innhentes ytterligere informasjon.

Tas det avhør av en siktet som politiet antar eller vet er påvirket av rusmidler, men avhør likevel anses forsvarlig, skal det gis opplysninger om beruselsen i avhørsrapporten.⁵⁸ Så langt mulig bør

⁵⁵ Ved klare, aktive psykoser og enkelte svært uttalte avvikstilstander av ikke-psykotisk karakter, kan både særreaksjon etter straffeloven og administrative tiltak etter psykisk helsevernloven være aktuelt. Kronisk psykosesykdom, uavhengig av årsak, vil kunne omfattes av vilkåret "alvorlig sinnslidelse" i psykisk helsevernloven kap. 3 i perioder selv om det grunnet behandling er fravær av uttalte symptomer. En kronisk tilstand uten symptomer vil normalt ikke være tilstrekkelig for ansvarsfrihet etter straffeloven.

⁵⁶ <https://www.helsedirektoratet.no/rundskriv/helsetjenestens-og-politiets-ansvar-for-psykisk-syke-oppgaver-og-samarbeid/>

⁵⁷ Jf. [påtaleinstruksen § 8-15](#).

⁵⁸ Jf. [påtaleinstruksen § 8-2](#) femte ledd annet punktum.

det også bemerkes hvor beruset siktede synes å være og om beruselsen ga utslag som kan tenkes å ha hatt betydning for avhøret.

Avhør av siktede som mistenkes å være utilregnelig og/eller som var beruset eller påvirket under avhør, skal så vidt mulig dokumenteres med *lyd- og bildeopptak*, særlig hvor avhøret finner sted kort tid etter den straffbare handling ble begått. Dette er til hjelp blant annet for de sakkyndige, og ivaretar rettsikkerheten til siktede.

Det må tilstrebes å få en så sammenhengende forklaring som mulig fra siktede. Hvis siktedes frie forklaring er lite detaljert, skal avhører følge opp med oppklarende og utdypende spørsmål allerede i det første avhøret. Dersom siktede etter en tid velger ikke å forklare seg ytterligere, så kan det første avhøret bli det eneste. Når hukommelsestap påberopes må det søkes å få frem hva siktede mener å huske, herunder hvordan han har oppfattet situasjonen før, under og etter lovbruddet. Protokolleringen må presist gjengi fremstillingen til den som avhøres. Etterforskeren må gjennom avhøret forsøke å avdekke eventuell rusbruk og om siktede har psykisk, organisk og/eller somatisk lidelse. Også eventuelle psykiske lidelser hos nær familie kan være av interesse. Når det gjelder bruk av rusmidler er det særlig de siste ukers bruk som er viktig, men også opplysninger om et eventuelt fast misbruksmønster er av betydning.

Det vises ellers til direktivene gitt i [riksadvokatens rundskriv nr. 2/2016 Politiavhør](#), og [riksadvokatens publikasjon nr. 1/2005 Etterforskning og rettsmedisinsk utredning i straffesaker](#) der siktede kan ha vært bevisstløs på handlingstiden, vedlagt [DRKs nyhetsbrev nr. 13 \(mars 2005\)](#).⁵⁹

5.4 Pågrepelse og fengsling⁶⁰

Pågrepelse og fengsling forutsetter i utgangspunktet sannsynlighetsovervekt for at lovbryteren er tilregnelig.⁶¹ Er så ikke tilfellet, skal vedkommende løslates hvis ikke straffeprosessloven § 171 tredje ledd, jf. § 184 annet ledd, jf. § 170 a, får anvendelse fordi det er reist sak om, eller avsagt dom på, overføring til tvungent psykisk helsevern eller tvungen omsorg, eller det "*er sannsynlig at slik sak vil bli reist*". Det må foreligge sannsynlighetsovervekt for at vilkårene for dom på særreaksjon er oppfylt, og at påtalemyndigheten faktisk vil påstå idømt slik reaksjon.⁶² Normalt vil påtalemyndighetens pretensjon om at slik sak vil bli reist, bli lagt til grunn av retten. I saker etter straffeloven § 62 første ledd bør påtalemyndigheten i politiet snarest mulig og helst forut for første fengslingsmøte, kontakte statsadvokaten og få bekreftet at særreaksjon er aktuelt. Statsadvokaten vil blant annet ha behov for opplysninger om siktedes sykdomshistorikk fra tidligere innleggelse, for eksempel journaler fra lege, samt andre relevante opplysninger som kan belyse gjentakelsesfaren.

Bestemmelsene gir grunnlag for ordinær varetekt for den som på gjerningstidspunktet var utilregnelig etter straffeloven § 20 annet og tredje ledd, også der hvor vedkommende er i en utilregnelighetstilstand når spørsmålet om fengsling skal avgjøres. Så langt det lar seg gjøre må en imidlertid unngå fengsling av personer som er i en utilregnelighetstilstand på handlings- eller

⁵⁹ <https://www.sivilrett.no/gruppe-for-psykiatri.423980.no.html>

⁶⁰ For de utilregnelige oppstiller straffeprosessloven en rekke andre særbestemmelser ved tvangstiltak, se for eksempel §§ [157 annet ledd](#), [171 tredje ledd](#), [196](#), [216a annet ledd mv](#).

⁶¹ [Rt. 2002 s. 1641](#).

⁶² [Rt. 2002 s. 1641](#).

fengslingstidspunktet. Dersom det anses forenlig med formålet bak bruk av varetekt, må påtalemyndigheten derfor alltid i stedet vurdere institusjonsplassering i medhold av straffeprosessloven § 188 annet eller tredje ledd, jf. § 184 annet ledd, jf. § 170 a.⁶³ Varetekt kan utholdes i institusjon eller kommunal boenhet. Dette fengslingsurrogatet kan benyttes både for tilregnelige⁶⁴ og utilregnelige lovbrytere. Det er særlig praktisk for den som var tilregnelig på gjerningstidspunktet, men som senere er kommet i en sterkt avvikende sinnstilstand, eller for lovbrytere som var utilregnelige da den straffbare handling ble begått, men som ikke lenger er det. En forutsetning er at institusjonen eller boenheten samtykker i plassering.⁶⁵ Hvis det ikke foreligger samtykke, kan retten etter § 188 tredje ledd selv beslutte innleggelse for de som er ansvarsfrie etter straffeloven § 20 annet ledd bokstav a og c, jf. tredje ledd.⁶⁶

Tredje ledd er bare aktuell for lovbrytere som antas å ha vært utilregnelig på gjerningstidspunktet, og som fortsatt er i en slik tilstand på fengslingstidspunktet. Med lovens formulering om at lovbryteren "antas" å ha vært utilregnelig, ligger at det må være høy grad av sannsynlighet for utilregnelighet. I forarbeidene er det uttalt at kravet kan sammenlignes med det som praktiseres ved varetektsfengsling etter straffeprosessloven § 171 første ledd nr. 3, men at reelle hensyn tilsier at terskelen bør være noe lavere, idet alternativet som regel ikke vil være løslatelse, men fengsel.⁶⁷ For å sikre at retten har et tilstrekkelig grunnlag for sin vurdering av om lovbryteren var utilregnelig, er det krav om at det må foreligge en entydig sakkyndig utredning, samt at det regionale helseforetaket i bostedsregionen får uttale seg om spørsmålet.⁶⁸

Der institusjonsplassering fremstår som et mulig alternativ til ordinær varetekt, må påtalemyndigheten så fort som mulig innhente den informasjonen som er nødvendig for å ha et tilstrekkelig godt vurderingsgrunnlag. Dette innebærer at det kan bli behov for en foreløpig eller full sakkyndig vurdering som gjør greie for lovbryterens sinnstilstand både på gjernings- og fengslingstidspunktet. Der plassering etter tredje ledd er aktuelt, må slik alltid innhentes. Det må også undersøkes om der er aktuelle institusjoner som samtykker i plassering, og videre hva slags type opphold som kan tilbys. Det må klargjøres hva slags rammer eller regime lovbryteren vil være undergitt og for øvrig hvilke tiltak som vil kunne være tilgjengelige,⁶⁹ for blant annet å synliggjøre om plassering er forenlig med formålet bak bruk av varetekt. Institusjonen eller boenheten bør kunne få komme med sine synspunkter på hvorvidt plassering kan være et egnet tiltak, selv om det bare påstås plassering etter annet ledd.

Etter § 188 fjerde ledd kan retten beslutte at lovbryteren blant annet skal kunne holdes tilbake ved bruk av tvang, noe som normalt bør påstås for å ivareta formålet bak bruk av varetekt.

Bestemmelsen hjemler imidlertid ingen andre former for tvang, herunder ikke behandling etter psykisk helsevernlov kapittel 3. Eventuelle restriksjoner må besluttes av retten.

Påtalemyndigheten i politiet bør forut for første fengslingsmøte avklare med statsadvokaten hvorvidt det er aktuelt å etablere tvungen psykisk helsevern eller tvungen omsorg. Hvis så ikke

⁶³ Ordinær fengsling bør bare benyttes der andre tiltak ikke fører frem, se. [Ot.prp. nr. 53 \(1983-84\)](#) s. 37

⁶⁴ For eksempel bruk av barnevernsinstitusjon for mindreårige siktede.

⁶⁵ Se for eksempel [HR-2012-2251-U](#).

⁶⁶ [Prop. 122 L \(2014-2015\)](#) s. 47.

⁶⁷ [Prop. 122 L \(2014-2015\)](#) s. 48.

⁶⁸ [Prop. 122 L \(2014-2015\)](#) s. 48.

⁶⁹ For eksempel ulike former for behandlingstilbud.

er tilfellet, og det i tillegg fremstår klart at lovbryteren *ikke* vil ta imot frivillig behandling, må det vurderes om det er en mer hensiktsmessig løsning at lovbryteren utholder varetekt i fengsel.⁷⁰

Det gis følgende direktiver:

- ***Særreaksjonssaker skal behandles med særlig oppmerksomhet - varetektsfengsling og anke må nøye vurderes.***
- ***Ved mistanke om utilregnelighet hos gjerningsperson skal etterforskningen tidlig innrettes mot å avdekke omstendigheter som inngår i vurderingen av om utilregnelighet kan konstateres.***
- ***Der det er sannsynlig at særreaksjonssak vil bli reist etter § 62 første ledd, skal påtalemyndigheten i politiet - der det er praktisk mulig - kontakte statsadvokaten forut for første fengslingsmøte og for få bekreftet at særreaksjon er aktuelt.***
- ***Avhør av siktet som mistenkes å være utilregnelig skal om mulig dokumenteres med lyd- og bildeopptak.***
- ***For pågrepne personer som antas utilregnelig på handlingstidspunktet eller er alvorlig syke på fengslingsstidspunktet skal varetektsurrogat vurderes.***

5.5 Medisinske undersøkelser

I saker som nevnt ovenfor bør man så snart som mulig etter pågripelse vurdere hvilke medisinske undersøkelser som bør foretas. Det er fire ulike utredninger som kan være aktuelle:

- legeundersøkelse med utvidet blodprøvetaking og klinisk undersøkelse, jf. straffeprosessloven § 157
- rettstoksikologisk vurdering (særlig ved fremmedstoffpåvirkning)
- foreløpig (prejudisiell) rettspsykiatrisk undersøkelse, jf. straffeprosessloven § 165 fjerde ledd
- (full) rettspsykiatrisk undersøkelse, jf. straffeprosessloven § 165 første ledd

I alle saker hvor siktede mistenkes å være utilregnelig, bør vedkommende før innsettelse i arrest fremstilles for lege for utvidet blodprøvetaking og klinisk vurdering av eventuell ruspåvirkning og sinnstilstand. Dersom siktede i forbindelse med pågripelsen av alvorlige lovbrudd påberoper seg ikke å huske noe, er det særlig viktig at siktede fremstilles for lege, eventuelt at lege tilkalles til arresten for blodprøvetaking og orienterende nevrologisk legeundersøkelse.⁷¹

Rusmiddelpåvirkning kan både utløse og tildekke psykotiske symptomer og tilstander.

Rettstoksikologisk vurdering bør foretas i saker hvor det er mistanke om en utilregnelighetstilstand og samtidig indikasjoner på lege- eller rusmiddelinntak hos en siktet.

⁷⁰ Problemstillingen er berørt i [LB-2019-137508](#), hvor det til tross for helseforetakets anbefaling ble besluttet institusjonsplassering idet det forelå en mulighet for at lovbryteren ville ta imot behandling.

⁷¹ Se vedlegg til [nyhetsbrev nr. 13 fra DRKs rettspsykiatriske gruppe](#) – vedlegget om etterforskning og rettsmedisinsk utredning i straffesaker der siktede kan ha vært bevisstløs på handlingstiden.

Toksikologisk analyse av blod- og urinprøver, og eventuelt også hårprøve, vil bidra til å avklare ruspåvirkning og rusbruk. Dersom det ved prøvetaking er grunn til å tro at det kan bli spørsmål om (sterk) bevissthetsforstyrrelse, bør de retts toksikologisk sakkyndige allerede ved oversendelse av blodprøven få et utvidet mandat⁷². Til sammen gir dette et godt grunnlag for en eventuell senere full rettspsykiatrisk undersøkelse.

Om *foreløpige og fullstendige rettspsykiatrisk undersøkelser* vises til punktet nedenfor. Dersom det allerede på pågrepstidspunktet er klart at det er behov for full rettspsykiatrisk undersøkelse, bør en raskt forberede og begjære oppnevning av sakkyndig som også kan forestå en undersøkelse av siktedes tilstand på pågrepstidspunktet, se nærmere punkt 6.6 nedenfor.

6 SAKKYNDIG RETTSPSYKIATRISK UNDERSØKELSE

Om rettspsykiatrisk undersøkelse se straffeprosessloven § 165 første og endret annet ledd. Oppstår tvil om siktede er tilregnelig, må dette som utgangspunkt utredes gjennom en full rettspsykiatrisk undersøkelse (se nærmere om foreløpig (prejudisiell) rettspsykiatrisk undersøkelse ved tvil om behovet for full undersøkelse).

Det er en del av etterforskingen å søke å avdekke forhold som har betydning for straffutmålingen, jf. straffeprosessloven § 226 første ledd bokstav b. Påtalemyndigheten skal også sørge for at det foretas en rettspsykiatrisk undersøkelse dersom det kan reises spørsmål om anvendelse av straffeloven § 80 bokstav f, jf. straffeprosessloven § 226 første ledd bokstav b – gitt at siktedes tilstand ikke er tilfredsstillende klarlagt og dokumentert på annen måte. Også etter § 78 bokstav d og § 80 bokstav f er det et vilkår at virkelighetsforståelsen på handlingstidspunktet har vært redusert (§ 78), alternativt betydelig svekket (§ 80).

Dersom det vurderes som nødvendig for å bedømme siktedes sinnstilstand, for eksempel fordi siktede ikke samarbeider med de sakkyndige eller fordi døgnobservasjon vurderes som nødvendig, kan det som ledd i en full rettspsykiatrisk undersøkelse og i medhold av straffeprosessloven § 167 bes om rettens kjennelse for tvungen observasjon. Slik undersøkelse er også aktuell ved mistanke om psykisk utviklingshemming. Ved lovendringen er det gitt regler om varigheten av innleggelsen og eventuell forlengelse. Slik innleggelse gir rett til varetektsfradrag, jf. § 167 annet ledd. Er det gjennomført tvungen observasjon, kan det redusere behovet for at de sakkyndige er til stede under (hele) hovedforhandlingen.

Psykiatriske undersøkelser av siktede vil ofte være kostbare. Politiet bør derfor som regel forelegge spørsmålet om å begjære slik undersøkelse for statsadvokaten før begjæring sendes retten, jf. påtaleinstruksen § 12-2 tredje punktum. Ved spørsmål om full rettspsykiatrisk undersøkelse og tvungen observasjon er dette obligatorisk, jf. påtaleinstruksen § 12-2 fjerde punktum.

Det gis følgende direktiver:

- ***Ved tvil om siktede er tilregnelig skal full rettspsykiatrisk undersøkelse igangsettes straks i saker hvor det kan være aktuelt å påstå særreaksjon.***

⁷² Se pkt. 4.1 i vedlegget vist til i note 71.

- *Påtalemyndigheten må også avklare om siktede befant seg i en slik tilstand at straffeloven §§ 80 bokstav f eller 78 bokstav d er aktuell.*

6.1 Foreløpig rettspsykiatrisk undersøkelse

Foreløpig rettspsykiatrisk erklæring⁷³ innhentes når det er tvil om det er behov for en full rettspsykiatrisk undersøkelse, jf. straffeprosessloven § 165 fjerde ledd.

Er det klart at det må gjennomføres full rettspsykiatrisk undersøkelse, bør denne igangsettes umiddelbart. Dersom en siktet eksempelvis har en kjent psykoselidelse, kjent psykisk utviklingshemming eller en medisinsk tilstand som kan føre til bevissthetsforstyrrelse (eksempelvis diabetes og epilepsi), vil en foreløpig undersøkelse etter § 165 fjerde ledd – hvis formål er å avklare behovet for full undersøkelse – være overflødig.

Dersom det i tilfeller hvor det må gjennomføres en full undersøkelse også er behov for en tidsnær vurdering av siktede, bør det primært sørges for rask oppnevning fra retten slik at en av eller begge de rettsoppnevnte sakkyndige selv har mulighet til å foreta denne (en slik tidsnær undersøkelse vil i så fall være del av den fulle rettsmedisinske undersøkelsen – ikke en foreløpig erklæring etter straffeprosessloven § 165 fjerde ledd). Særlig ved mistanke om sterkt avvikende sinnstilstand eller sterk bevissthetsforstyrrelse kan det være en fordel at de rettsoppnevnte sakkyndige selv undersøker siktede så tett opp til antatt gjerningstidspunkt som mulig.

Haster det så mye med å foreta en tidsnær vurdering at en ikke kan avvente rettens oppnevning, kan en av dem som NERS (se nedenfor) har foreslått anmodes om å foreta denne vurderingen. Om retten skulle komme til å oppnevne andre sakkyndige har en uansett sikret seg en kvalifisert vurdering av siktedes tilstand på gjerningstidspunktet. Så langt mulig bør det i slike tilfeller konfereres med forsvarer om valg av sakkyndig som skal forestå den første, tidsnære vurderingen av siktede. Alternativt må siktede fremstilles for annen lege for vurdering av status presens og en medisinskfaglig beskrivelse av symptomer og symptomtrykk.

Også for foreløpige erklæringer skal det som hovedregel utarbeides et skriftlig mandat, jf. straffeprosessloven § 148 fjerde punktum jf. § 142 a. Mandatet bør være begrenset til å gi medisinskfaglig veiledning til påtalemyndigheten om det på handlingstiden kan ha foreligget en (medisinsk) tilstand som vil kunne omfattes av grunnvilkåret i straffeloven § 20 annet ledd bokstavene a-c, eller som kan innebære at § 80 bokstav f kommer til anvendelse. Dersom den sakkyndige gir uttrykk for at siktede er i en (medisinsk) tilstand som angis blant annet i forarbeidene, og kan være omfattet av straffeloven § 20 annet ledd bokstav a-c, § 80 bokstav f eller § 78 bokstav d, bør det normalt følges opp med en begjæring til retten om oppnevning av sakkyndige for fullstendig rettspsykiatrisk undersøkelse i medhold av straffeprosessloven § 165 første og annet ledd, med mindre det allerede på dette tidspunkt fremstår som klart at saken vil måtte henlegges.

Det begrensede mandatet for en foreløpig erklæring gjør at denne normalt ikke har stor bevisverdi under hovedforhandlingen. De observasjoner den sakkyndige har gjort kan likevel

⁷³ Foreløpige rettspsykiatriske erklæringer er omhandlet i [DRKs rettspsykiatriske gruppes nyhetsbrev nr. 24](#) (februar 2018).

være av interesse, blant annet for vurderingen av symptomtrykket på gjerningstidspunktet. Det må tas i betraktning at i den grad den sakkyndige har basert sine foreløpige vurderinger på opplysninger fra siktede, er dette opplysninger som normalt ikke er kvalitetssikret og kontrollert gjennom innhenting av helse- og andre komparentopplysninger – slik en rettsoppnevnt sakkyndige vil gjøre.

Det er nå lovfestet i straffeprosessloven § 147 første ledd annet punktum at også en foreløpig rettspsykiatrisk erklæring skal fremlegges for Den rettsmedisinske kommisjonen (DRK) - gitt at den skal legges frem for retten i skriftlig form eller i form av forklaring fra den sakkyndige. Etter tredje punktum gjelder det samme for erklæringer fra partsantatte sakkyndige som skal fremlegges. Påtalemyndighetens innsendelsesplikt inntreer straks det er avklart at erklæringen skal legges frem i retten. DRK kan hastebehandle saken, men må da opplyses om berammelsestidspunktet.

For foreløpige erklæringer gjelder forskrift om rettspsykiatriske undersøkelser og sakkyndige § 2 om krav til sakkyndiges kompetanse. Den som foretar en foreløpig undersøkelse bør bes om å angi hvilken kompetanse det antas å være behov for ved en eventuell fullstendig rettspsykiatrisk undersøkelse.

6.2 De sakkyndiges rolle. Skillet mellom medisin og juss

Forarbeidene til lovendringene trekker et skarpere skille og tydeliggjør oppgavefordelingen mellom de sakkyndige og retten. Det er derfor viktig å være seg bevisst skillet mellom (1) faglige vurderinger, (2) faktum som utgjør premisser for vurderingene, og som er gjenstand for rettslig bevisbedømmelse, og (3) hva som er rettsanvendelse. Dette er sentralt både ved utformingen av de sakkyndiges mandat, for vurderingen av sakkyndigerklæringen når påtaleavgjørelsen skal treffes, og under hovedforhandlingen, herunder ved utspørringen av de sakkyndige.

Til grunn for en medisinsk- og psykologfaglig vurdering vil det ligge en rekke faktiske premisser, herunder om selve den straffbare handlingen, gjerningspersonens subjektive oppfatninger, fremtoning, oppførsel og handlingsmønster forut for, på og i etterkant av gjerningstidspunktet, og fakta i form av innhentede opplysninger, uttalelser som fremkommer under selve den rettspsykiatriske undersøkelsen og observandens fremtoning og oppførsel på dette tidspunkt.

En rettspsykiatrisk diagnostisering baserer seg på et klinisk skjønn, som igjen grunner seg på manifesterte symptomer og tegn. Denne skjønnsutøvelsen er noe annet enn bevisbedømmelse opp mot et gitt beviskrav. Det kliniske skjønnnet anvendes for det første ved *tolkningen* av symptomer. I tillegg vil en sammenfattende vurdering av siktedes tilstand, herunder graden av symptomtrykk og funksjonssvikt, basere seg på samme typen skjønn. Det er denne skjønnsutøvelsen som utgjør det medisinsk- og psykologfaglige element som de rettspsykiatriske sakkyndige skal tilføre saken.

For så vidt gjelder bedømmelsen av hvilke symptomer og tegn siktede faktisk har fremvist, kan og skal den medisinsk- og psykologfaglige vurderingen suppleres av en rettslig bevisbedømmelse. Det samme gjelder andre fakta (helseopplysninger, politiforklaringer mv.) som den sakkyndige erklæringen baserer seg på. Hvorvidt graden av symptomtrykk og funksjonssvikt på handlingstiden utgjorde en sterkt avvikende sinnstilstand som medfører at gjerningspersonen må anses utilregnelig, er rettsanvendelse. Tvil om denne – enten tvilen gjelder

om sinnstilstanden var avvikende nok eller om den bør lede til ansvarsfrihet – må løses som annen rettslig tvil; man velger den løsning som har de beste grunner for seg.

De sakkyndige skal kun gi veiledning til påtalemyndigheten om siktedes tilstand, og hvor alvorlig tilstanden(e) er. De skal ikke ta stilling til om siktede var utilregnelig, eller om det er grunnlag for redusert straff. Sakkyndige skal likeledes kun gi medisinskfaglig rettledning om hvorvidt en tilstand er rusutløst og redegjøre for sin vurdering av om siktede har en grunnleggende, alvorlig tilstand eller en forbigående rusutløst tilstand. De skal ikke konkludere i spørsmålet. I mandatet kan sakkyndige gis i oppgave å vurdere hvilken særreaksjon som antas best egnet, under forutsetning av at retten konkluderer med utilregnelighet.

Standardmandatet⁷⁴ utarbeidet av DRK i samarbeid med riksadvokaten tar hensyn til den nevnte oppgavefordeling. Ved forberedelsen av og under hovedforhandlingen er sonderingen viktig for vurderingen av hvilke fakta det må føres bevis om, og om det faktum som kan legges til grunn er i samsvar med premissene for de sakkyndiges vurdering. Ved avhør av de sakkyndige er det de medisinskfaglige vurderingene som skal etterspørres og vurderes, eventuelt hvordan disse endres gitt ulike faktiske premisser.

6.3 De sakkyndiges tilstedeværelse i retten

Det er i proposisjonen⁷⁵ antatt at det tydeligere skillet mellom medisin og juss som lovendringene innebærer, kan redusere behovet for at de sakkyndige er til stede i retten gjennom hele hovedforhandlingen. Dersom flere sakkyndige er oppnevnt, vil det trolig ofte være tilstrekkelig at en av de sakkyndige er til stede under (deler av) hovedforhandlingen.

Det understrekes likevel at behovet må vurderes konkret i den enkelte sak, og at utfallet blant annet vil bero på hvor klarlagt hendelsesforløp og faktum er og om tilregnelighetsspørsmålet er tvilsomt. Den mer selvstendige vurderingen av symptomtrykk og graden av svikt i virkelighetsforståelse og funksjonsevne som endringene forutsetter at retten gjør, vil kunne kreve mer inngående spørsmål til de sakkyndige om siktedes helsetilstand og fungering enn hva det tradisjonelt har vært ansett å være behov for. Dette gjelder både under etterforskningen⁷⁶ og i retten.

- *Påtalemyndigheten skal i den enkelte sak nøye vurdere om og i hvilken grad det er nødvendig at de(n) sakkyndige er tilstede under hovedforhandlingen, eventuelt om det er tilstrekkelig at en av flere sakkyndige er til stede.*
- *I bevisoppgaven til retten og i innkallingen til de sakkyndige skal det presiseres i hvilket tidsrom det antas å være behov for at de sakkyndige er til stede i retten, eventuelt tilgjengelig på telefon eller lignende.*

⁷⁴ www.sivilrett.no/drk/nyhetsbrev/psyk/nr27

⁷⁵ Prop. 154 L (2016-2017) pkt. 6.12.

⁷⁶ Jf. [riksadvokatens rundskriv nr. 2/2016 om politiavhør](#), som blant annet omtaler betydningen av etterforskningsledelse ved politiavhør.

6.4 Mandatet

Ved utformingen av de sakkyndiges mandat er det hensiktsmessig å ta utgangspunkt i DRKs standardmandat.⁷⁷ Mandatet er kortfattet, men suppleres av en veileder.

Som ethvert annet standardmandat må det tilpasses saksforholdet i den enkelte sak og de konkrete spørsmål som søkes avklart, jf. forskrift om rettspsykiatriske undersøkelser og sakkyndige § 5 første ledd bokstav a, d og e.

Før påtalemyndigheten foreslår mandat må den gjøre seg opp en mening om hvorvidt det er aktuelt å påstå en særreaksjon. Er det allerede på oppnevningstidspunktet klart at dette ikke er aktuelt, må forslaget til mandat begrenses i samsvar med dette. Er særreaksjon aktuelt må de sakkyndige også bes om å vurdere hvilken særreaksjon som er best egnet.⁷⁸

- *Påtalemyndigheten må påse at kun punkter i standardmandatet som er aktuelle i den enkelte sak, tas med.*

6.5 Kompetansekrav for sakkyndige. Antall sakkyndige. Bruk av tidligere oppnevnt sakkyndige

Formelle kompetansekrav til de sakkyndige følger av § 165 a første ledd annet punktum og forskrift om rettspsykiatriske undersøkelser og sakkyndige § 2. Minst én av de sakkyndige må være godkjent spesialist, normalt spesialist i psykiatri. Ved mulig psykisk utviklingshemming bør derimot en av de sakkyndige være psykologspesialist. Fra 1. januar 2023 innføres krav (§ 165 a første ledd tredje punktum jf. forskriften § 7 jf. forskriften § 2 annet ledd annet punktum) om at når to eller flere sakkyndige oppnevnes, må en av dem arbeide klinisk.

Av ny straffeprosesslov § 165 a følger at det som hovedregel skal oppnevnes to sakkyndige. Bestemmelsen bringer loven i samsvar med praksis.

Unntaksvise er det tilstrekkelig med en eller nødvendig med flere enn to. Én sakkyndig kan typisk være tilstrekkelig i saker hvor det allerede foreligger helseopplysninger som antas å være av sentral betydning for den diagnostiske vurderingen, for eksempel der vedkommende har hatt en kjent og veldokumentert diagnose over mange år, og ved spørsmål om opprettholdelse av særreaksjon. Tre eller flere sakkyndige kan være nødvendig i særlig kompliserte saker, eksempelvis hvor observandens tilstand tilsier at det i tillegg til en psykiater og en psykolog er behov for en nevrolog, nevropsykolog, indremedisiner eller farmakolog/toksikolog.⁷⁹

Ved begjæring om opphør eller opprettholdelse av særreaksjon oppstår spørsmålet om en av de sakkyndige som utredet tilregnelighetsspørsmålet i saken hvor særreaksjonen ble idømt, kan og bør begjæres oppnevnt. Det kan være en fordel om samme sakkyndige får mulighet til å vurdere utviklingen i siktedes helsetilstand over tid. På den annen side er det en viss risiko for at en tidligere oppnevnt sakkyndig ikke helt klarer å fri seg fra tidligere oppfatninger og vurderinger.

⁷⁷ www.sivilrett.no/drk/nyhetsbrev/psyk/nr27

⁷⁸ Se [Prop. 154 L \(2016-2017\)](#) s. 191 og 231, jf. forskrift om rettspsykiatriske undersøkelser og sakkyndige § 5 bokstav e.

⁷⁹ Se nærmere [riksadvokatens publikasjon nr. 1/2005](#) Etterforskning og rettsmedisinsk utredning i straffesaker der siktede kan ha vært bevisstløs på handlingstiden.

Det er vanskelig å angi noen generell løsning, og vurderingen må derfor foretas konkret i den enkelte sak. Utfallet kan blant annet bero på om siktede fortsatt befinner seg på samme institusjon, slik at også faglig ansvarlig er den samme; det kan tilsi at en ny sakkyndig oppnevnes for å sikre at i hvert fall en av de medisinske premissleverandørene for rettens vurdering, ikke er farget av tidligere oppfatninger og vurderinger. Som utgangspunkt bør samme sakkyndige uansett ikke foreslås oppnevnt mer enn to ganger.

6.6 Nasjonal enhet for formidling av rettspsykiatrisk sakkyndighet – direktiver for påtalemyndighetens bruk av enheten

Nasjonal enhet for formidling av rettspsykiatrisk sakkyndighet (NERS)⁸⁰ skal bidra til å sikre domstolenes og påtalemyndighetens tilgang til sakkyndighet av høy kvalitet.⁸¹

Ønskes oppnevnt sakkyndige til å forestå full rettspsykiatrisk undersøkelse som ledd i avklaring av om siktede er strafferettslig tilregnelig, skal påtalemyndigheten henvende seg til NERS og be om forslag til aktuelle personer som kan påta seg oppdraget. Dersom det etter en konkret vurdering er åpenbart uhensiktsmessig å benytte enheten, for eksempel hvis det haster betydelig å få oppnevnt sakkyndige, kan dette unnlates. Men ettersom NERS er døgnbemannet og skal ha kort svartid, vil henvendelser dit sjelden innebære forsinkelser av betydning.

Henvendelsen gjøres på eget skjema som er lagt inn i BL (rutinen "Bestilling av rettspsykiatrisk sakkyndighet"). For at NERS skal kunne foreslå sakkyndige med riktig kompetanse, må påtalemyndigheten utfyllende beskrive relevant faktum og de medisinske problemstillinger som ønskes belyst. NERS kan kontaktes i forkant dersom det er behov for å drøfte hvilken kompetanse som er relevant.

Ovennevnte direktiv gjelder også ved spørsmål om opprettholdelse eller opphør av tvungent psykisk helsevern. NERS kan med fordel også kontaktes dersom det i andre tilfeller skal benyttes rettspsykiatrisk sakkyndighet, for eksempel til å forestå en foreløpig (prejudisiell) undersøkelse, men bruk av enheten i disse tilfellene er ikke pålagt. For politidistriktene som pr. i dag benytter Rettspsykiatrisk poliklinikk ved Oslo Universitetssykehus til slike undersøkelser, er det naturlig å fortsatt benytte denne ordningen, som brukerne har gode erfaringer med.

NERS oversender til påtalemyndigheten navn på fire aktuelle kandidater, med en kort CV for hver enkelt. I anmodningen til retten bør påtalemyndigheten normalt oppgi de fire personene enheten har foreslått, og så konkret angi hvilke (normalt to) av disse fire som bør oppnevnes.⁸² Det kan også foreslås andre, for eksempel dersom forsvarer har oppgitt andre ønsker, men domstolen skal uansett gjøres kjent med forslaget fra NERS.

6.7 Sakkyndiges tilgang til helseopplysninger – samtykkekrav og unntak

Tilgang til helseopplysninger vil regelmessig ha betydning for den sakkyndiges faktiske og medisinske vurdering av siktedes tilstand, og dermed også for påtalemyndighetens og domstolens

⁸⁰ Ordningen, etablert i 2018, skal evalueres etter tre år.

⁸¹ For å sikre høy kvalitet også på sikt er et av formålene med NERS å sikre rekruttering til rettspsykiatrien. For NERS er det derfor ønskelig at også mindre erfarne rettspsykiatere regelmessig oppnevnes, gjerne sammen med en som er mer erfaren

⁸² Normalt bør det ved full undersøkelse oppnevnes én psykiater og én psykolog.

grunnlag for å bedømme gjerningspersonens tilregnelighet. Oppnevnes rettspsykiatrisk sakkyndige, innhenter de selv nødvendige helseopplysninger som ikke allerede finnes i saken.

Taushetsplikten i helsepersonelloven § 21 gjelder også overfor rettsoppnevnte sakkyndige.⁸³ Som utgangspunkt kreves derfor at siktede fritar fra taushetsplikten for at de sakkyndige skal få tilgang til helseopplysninger. Samtykke gis som regel, og helsepersonell har da etter straffeprosessloven § 168 plikt til å gi opplysningene til de sakkyndige. Samtykke forutsetter samtykkekompetanse og at samtykket er frivillig og informert. Om vedkommende er samtykkekompetent⁸⁴ beror på en vurdering av pasientens modenhet, psykiske og somatiske tilstand.⁸⁵ Er det usikkert om en siktet er tilregnelig, må det vurderes om det er behov for oppnevning av verge for innhenting av samtykke til fritak fra taushetsplikten.⁸⁶

Unntak fra taushetsplikten er innført i straffeprosessloven som ny § 168 a. I saker om lovbrudd som kan medføre fengsel i mer enn seks år, kan nødvendige helseopplysninger gis de sakkyndige selv om siktede ikke samtykker. Om opplysningene er "nødvendige" må vurderes konkret i den enkelte sak av det helsepersonell som sitter på informasjonen. Unntaket gjelder kun i saken mot siktede som gjelder skyld- og reaksjonsspørsmålet, og ikke ved forlengelse av særreaksjon. Påtalemyndigheten i politiet må ved behov bistå sakkyndige med å begrunne en begjæring om innsyn i helseopplysninger.

Det er siktelsen som er avgjørende for om strafferammekravet er oppfylt, og det ses bort fra forhøyelse grunnet gjentakelse og konkurrens. Derimot vil en henvisning i siktelsen til straffeloven § 79 bokstav c gjenspeile sakens alvor, slik at forhøyelse på dette grunnlag kan oppfylle strafferammekravet.

Unntaksbestemmelsen forutsetter at det fortsatt primært skal søkes innhentet samtykke fra siktede selv eller vergen også i saker hvor unntaket kan komme til anvendelse.

- ***Ved behov må påtalemyndigheten i politiet bistå sakkyndige med å begrunne nødvendigheten av innsyn i helseopplysninger.***

⁸³ Faglig ansvarlig har ikke taushetsplikt overfor påtalemyndigheten og retten om opplysninger som er nødvendig for å vurdere om tvungent psykisk helsevern skal opprettholdes, jf. [psykisk helsevernloven § 5-6a](#). De sakkyndige vil normalt få disse opplysningene tilsendt fra påtalemyndigheten, eventuelt kan de henvende seg til retten, jf. [straffeprosessloven § 143](#).

⁸⁴ [Pasientrettighetsloven § 4-3](#).

⁸⁵ [Pasientrettighetsloven § 4-3](#), jf. Helsedirektoratets rundskriv Helsepersonelloven med kommentarer – kommentaren til § 22:

<https://www.helsedirektoratet.no/rundskriv/helsepersonelloven-med-kommentarer/taushetsplikt-og-opplysningsrett#%C2%A7-22.-samtykke-til-aa-gi-informasjon>

⁸⁶ [Vergemålsloven § 20](#)

7 VILKÅR FOR SÆRREAKSJON

7.1 Særreaksjon ved fare for ny og alvorlig integritetskrenkelse, § 62 første ledd

7.1.1 Utgangspunkt

Påtalemyndigheten skal påstå særreaksjon i alle typer saker som hittil har kvalifisert til slik reaksjon etter annet og tredje ledd slik disse lød før lovendringen. I tillegg må påtalemyndigheten vurdere særreaksjon ved mindre alvorlige lovbrudd som krenker de vernede interesser når faren for en ny, alvorlig handling er nærliggende. Det er derfor viktig at politiet og påtalemyndigheten er særlig oppmerksom ved lovbrudd hvor det kan være spørsmål om lovbrysterens utilregnelighet, selv ved mindre graverende og mer "ordinære" forbrytelser.⁸⁷

7.1.2 Krav til det begåtte lovbrudd

Det er ingen endring i type lovbrudd som kvalifiserer for særreaksjon.⁸⁸ Bare straffbare handlinger som krenker andres "liv, helse eller frihet eller kunne utsette disse rettsgodene for fare" kan begrunne slik reaksjon. Er andre rettsgoder krenket, kommer ikke bestemmelsens første ledd til anvendelse, selv om forholdene er alvorlige. Særreaksjon må i så fall vurderes etter annet ledd, se punkt 7.2.

Også abstrakt fremkallelse av fare rammes, jf. "kunne utsette ... for fare." Det er dermed tilstrekkelig at den straffbare handling potensielt, under andre omstendigheter, kunne truet de nevnte rettsgoder selv om så faktisk ikke skjedde.⁸⁹

Om de aktuelle rettsgoder anses krenket eller truet, beror på en konkret vurdering av lovbruddets karakter, og den rettslige subsumsjonen er ikke nødvendigvis avgjørende.

Loven oppstiller ikke lenger krav til handlingens alvorlighet. I forarbeidene presiseres at "når øvrige forhold tilsier at det er behov for samfunnsvern, bør ... ikke den begåtte handlingens alvorlighetsgrad være avgjørende for når særreaksjon kan idømmes."⁹⁰ Som eksempel nevnes at hvis rene tilfeldigheter var årsaken til at en voldshandling ikke resulterte i alvorlig skade, ville det være uheldig om en utilregnelig lovbryster med stort farepotensial for alvorlig voldskriminalitet, ikke skulle kunne ilegges særreaksjon.

Den type straffbare handlinger som hittil har kunnet begrunne påstand om særreaksjon etter § 62 annet og tredje ledd, slik disse lød frem til ikraftsettingen 1. oktober 2020, vil tilfredsstillende kravet til begåtte lovbrudd, herunder volds- og seksuallovbrudd, frihetsberøvelse og ildspåsettelse. Som

⁸⁷ Det er ikke upraktisk at for eksempel en lovbryster som har begått et mindre alvorlig voldslovbrudd blir innlagt til psykiatrisk behandling umiddelbart etter hendelsen. Slik informasjon vil politiet regelmessig bli kjent med, gjerne fordi gjerningspersonen ikke vurderes skikket til opphold i arrest. Politiet kan også på annet vis være eller bli kjent med opplysninger om en lovbrysters psykiske helsetilstand, for eksempel grunnet vedkommendes tidligere kontakt med politiet, for eksempel gjennom bistandsoppdrag for helsevesenet, eller fordi vedkommende selv gir opplysninger om egen helse.

⁸⁸ [Prop. 154 L \(2016-2017\)](#) s. 135.

⁸⁹ Vilkåret skiller seg på dette punkt fra det som gjelder for forvaring, der det stilles krav til en konkret farefremkallelse, jf. [Ot.prp. nr. 87 \(1993-1994\)](#) s. 110-111.

⁹⁰ [Prop. 154 L \(2016-2017\)](#) s. 135.

eksempler på andre handlinger som vil kunne omfattes, nevner forarbeidene allmenfarlige lovbrudd som straffeloven § 355, i tillegg til blant annet ran og utpressing.⁹¹

Narkotikalovbrudd kan omfattes, forutsatt at det er tale om narkotika som har blitt spredd, eller det var fare for dette.⁹² Påstand om særreaksjon kan bli aktuelt ved vold mot politiet, selv om tiltalen utelukkende omhandler straffeloven § 155 og ikke for eksempel straffeloven § 271 i konkurrens. Overtredelser av straffeloven § 157 kan etter omstendighetene også omfattes.

Riksadvokaten antar at hensynsløs atferd og personforfølgelse, jf. straffeloven §§ 266 og 266 a, vil kunne anses som lovbrudd som krenker eller truer helse eller frihet. Det kan oppleves like belastende for en bestemt fornærmet at en utilregnelig gjerningsperson forfølger eller for øvrig opptrer på en skremmende måte, som at vedkommende fremsetter en enkelt trussel etter straffeloven § 263. Dersom den utilregnelige gjerningspersonen handler på en slik kvalifisert måte at hans atferd er egnet til å fremkalle frykt eller kvalifisert begrense fornærmedes alminnelige handlefrihet, bør særreaksjon etter første ledd ikke være utelukket hvis det er en nærliggende fare for fremtidige, alvorlige integritetskrenkelser. Slike lovbrudd har i forarbeider og praksis så langt vært vurdert i tilknytning til reglene om "de særlig plagsomme", jf. bestemmelsens annet ledd. I lys av formålet med lovendringen – å flytte tyngdepunktet i rettens vurdering til spørsmålet om hvilken fremtidig fare personen utgjør – bør denne type handlinger etter omstendighetene kunne kvalifisere til særreaksjon etter første ledd. Spørsmålet er egnet for rettsavklaring.

Særreaksjonsdom er ikke utelukket ved *uaktsomme* lovbrudd. For eksempel bør en utilregnelig gjerningsperson som til stadighet har kjørt farefullt kunne ilegges særreaksjon etter § 62 første ledd hvis de øvrige vilkår er oppfylt. Dette kan særlig være aktuelt der tilfældigheter har gjort at tidligere forgåelser ikke har medført alvorlig skade på andre.

Det er bare *lovbrudd*, eller forsøk, som kan begrunne særreaksjon, og en forutsetning er derfor at alle vilkår for straffansvar – med unntak av tilregnelighet – er oppfylt. I dette ligger, som et utgangspunkt, at gjerningspersonen har utvist nødvendig skyld i tillegg til å ha utført de faktiske handlinger som oppfyller de objektive vilkårene i straffebudet (eller medvirket til dette).⁹³ Selv om lovbrøteren er utilregnelig og ikke kan klandres for det han har gjort, kan vedkommende fortsatt være klar over alle de elementer ved handlingen som gjør den til en forbrytelse. Men i enkelte situasjoner vil skyldkravet ikke være oppfylt, eller det vil kunne foreligge en villfarelse som gjør at straffrihetsgrunner kan foreligge. Forarbeidene nevner som eksempel den som har så forstyrrede sanseopplevelser at han tror han dreper en demon eller seg selv i stedet for et annet menneske, eller som tror han blir utsatt for et livsfarlig angrep som han må vegre seg mot ved bruk av vold.⁹⁴ I slike tilfeller er den utilregnelige gjerningspersonen i en faktisk villfarelse som i prinsippet utelukker straffeansvar.

⁹¹ [Prop. 154 L \(2016-2017\)](#) s. 135.

⁹² Se Høyesteretts uttalelse i [Rt.2002 s.1664](#), hvor det ble lagt til grunn at grove narkotikaforbrytelser med stor spredningsfare kan danne grunnlag for særreaksjon.

⁹³ [Prop. 154 L \(2016-2017\)](#) s. 146-147.

⁹⁴ [Prop. 154 L \(2016-2017\)](#) s. 146 -147.

I begge de nevnte situasjoner er fraværet av subjektiv skyld en direkte konsekvens av, eller har sin årsak i, utilregnelighetstilstanden, og også i slike tilfeller vil samfunnsvernet kunne tilsi bruk av særreaksjon. I bestemmelsens siste ledd har lovgiver derfor uttrykkelig presisert at faktisk villfarelse som springer ut av utilregnelighetstilstanden, ikke utelukker særreaksjon. Det samme gjelder om "*lovbryteren ellers var i en tilstand som ikke er forenlig med å ha forsett*", hvor man særlig har de sterkt bevissthetsforstyrrede i tankene.

7.1.3 Gjentakelsesfare

De rettsgoder som skal vernes mot fremtidige straffbare handlinger, er de samme som er omfattet av kravet til det begåtte lovbrudd, det vil si liv, helse eller frihet.⁹⁵ Men det må være fare for handlinger som konkret krenker eller truer de nevnte interesser. En annen forskjell er at de nye lovbruddene det er fare for må være *alvorlige*. Det er ikke nok om det i fremtiden utelukkende er risiko for eksempel for mindre alvorlige voldshandlinger, heller ikke der det foreligger fare for at den utilregnelige gjerningsperson vil begå mange slike. I disse situasjonene må en eventuelt vurdere om vilkårene etter straffeloven § 62 annet ledd er oppfylt.⁹⁶

Nye "*alvorlige*" integritetskrenkelser skal forstås som tidligere, slik at forarbeider og rettspraksis om grensdragningen mellom alvorlige og mindre alvorlige lovbrudd etter straffeloven § 62 annet og tredje ledd, slik disse lød frem til ikraftsettingen av nye regler, fortsatt er relevant.⁹⁷ Er det fare for fremtidige narkotikaforbrytelser, vil særreaksjon som et utgangspunkt bare være aktuelt for de grove tilfellene.⁹⁸ Fare for uaktsom forvoldelse av død eller betydelig skade vil være tilstrekkelig.

I motsetning til etter annet ledd, kreves ikke etter første ledd en *særlig* nærliggende fare for ny alvorlig integritetskrenkelse. Såfremt det foreligger en risiko for at den utilregnelige gjerningsperson vil begå slike handlinger i fremtiden, er det tilstrekkelig at faren er nærliggende, uaktet hvilket lovbrudd som allerede er begått.

Nærliggende fare skal forstås på samme måte som tidligere. Det må være en kvalifisert fare for alvorlige integritetskrenkelser, og denne faren må vurderes som reell.⁹⁹ Det er ingen automatikk i at en utilregnelig gjerningsperson som har begått integritetskrenkelser vil gjøre det samme i fremtiden, og en generell antakelse eller teoretisk mulighet er ikke tilstrekkelig. Det må foreligge konkrete, objektive holdepunkter som underbygger at det er risiko for fremtidige alvorlige handlinger, men det er neppe krav til sannsynlighetsovervekt. Vilåret skal fortsatt praktiseres *relativt*, det vil si at det kreves lavere grad av fare hvis det er risiko for handlinger av særlig alvorlig karakter, for eksempel drap.

Tredje ledd oppstiller momenter som skal vektlegges ved vurderingen av fremtidig risiko.

⁹⁵ Innføringen av begrepet "alvorlig integritetskrenkelse" er kun ment å være en språklig forenkling, jf. [Prop. 154 L \(2016-2017\)](#) s. 232.

⁹⁶ [Prop. 154 L \(2016-2017\)](#) s. 127-128, 135.

⁹⁷ Se for eksempel [Rt. 2010 s. 346](#) og [Rt. 2002 s. 1677](#) (sistnevnte om forvaring).

⁹⁸ [Rt. 2002 s. 1664](#).

⁹⁹ [Prop. 154 L \(2016-2017\)](#) s. 141.

Karakteren og omfanget av den begåtte forbrytelse er et naturlig utgangspunkt. Handlingens alvorlighet, herunder de faktiske konsekvenser av den, vil kunne være relevant. Videre kan det gi holdepunkter for å vurdere gjentakelsesfaren om forbrytelsen skjedde uten foranledning eller var situasjonsbetinget, herunder om den fremsto som en impulshandling. Er det til pådømmelse en rekke lovbrudd, kan omfanget tilsi en nærliggende fare for nye, alvorlige krenkelser. Dette vil også kunne være tilfelle selv om de begåtte forbrytelser er av mindre alvorlig karakter, særlig der voldsbruken har eskalert.¹⁰⁰ For øvrig er det forhold ved den utilregnelige gjerningsperson som skal vektlegges, nærmere bestemt den "*øvrige atferd, sykdomshistorie, aktuelle psykiske tilstand og forholdet til rusmidler.*"

Aggressiv atferd, herunder tidligere straffbare handlinger, vil kunne få stor betydning i farevurderingen, særlig når gjerningspersonen har begått mange likeartede handlinger.¹⁰¹ Det er ikke upraktisk at en utilregnelig gjerningsperson har tidligere saker som er henlagt på grunn av tvil om tilregnelighet eller fordi vedkommende var under den kriminelle lavalder, og slike kan vektlegges. Når tidligere aggressive eller farlige handlinger inngår som et av flere momenter i en helhetsvurdering av gjentakelsesfaren, kan det ikke stilles krav til at de tidligere forholdene bevises utover enhver rimelig tvil – selv om de er straffbare og i prinsippet kunne ledet til en straffereaksjon.¹⁰² Like fullt må påtalemyndigheten søke å belyse de tidligere hendelsene så godt som mulig hvis en mener de kan få betydning for reaksjonsspørsmålet, om nødvendig ved nye etterforskingsskritt forut for hovedforhandlingen.

Det er fortsatt relevant å se hen til om det er nær sammenheng mellom tidligere handlinger og lovbruddet som er til pådømmelse, selv om det ikke lenger oppstilles noe krav til slik sammenheng. Om for eksempel atferden springer ut av samme psykiske tilstand eller for øvrig kan tilskrives samme underliggende årsaker, for eksempel et bestemt motiv eller samme reaksjonsmønster i gitte situasjoner, vil dette kunne indikere at det er en kvalifisert og reell risiko for nye, fremtidige krenkelser.¹⁰³

Sykdomsbildet både før og etter lovbruddet, herunder antatt fremtidig utvikling (prognose), vil ha betydning. Har gjerningsmannen en kronisk, alvorlig tilstand som – om den forblir ubehandlet – er ledsaget av forhøyet voldsrisiko og kanskje også manglende sykdomsinnsikt, er det et moment i vurderingen, selv om en slik tilstand i seg selv ikke innebærer at det foreligger en nærliggende fare for fremtidig kriminalitet. Også andre forhold ved den utilregnelige gjerningspersonens tilstand kan få betydning i farevurderingen, herunder evnen til å forstå sosiale situasjoner, og til å regulere – og begripe konsekvensene av – egen atferd.

¹⁰⁰ I forarbeidene uttales riktignok at kravet til nærliggende fare "*sjelden vil være oppfylt i saker der gjerningsmannen så langt kun har begått mindre alvorlige lovbrudd*", jf. [Prop. 154 L \(2016-2017\)](#) s. 136, men det fremheves samtidig at det er nødvendig å ha mulighet for særreaksjon for de lovbrøytene som faktisk utgjør en slik fare uaktet alvorligheten av tidligere lovbrudd.

¹⁰¹ [NOU 2014: 10](#) s. 311.

¹⁰² Se [HR-2019-832-A](#) avsnitt 40-43, som riktignok gjaldt forvaring, men tilsvarende må gjelde ved farevurderingen etter § 62.

¹⁰³ Se [Rt. 2006 s. 1153](#) avsnitt 24 om "nær sammenheng" ved forvaring.

Forholdet til rusmidler vil være sentralt.¹⁰⁴ Et rusproblem, kanskje også i kombinasjon med andre forhold ved den utilregnelige gjerningspersons sosiale situasjon, for eksempel manglende arbeid, dårlig eller manglende botilbud, omgang med et uheldig eller skadelig miljø mv., vil kunne være risikofaktorer for kriminalitet.

7.1.4 Særreaksjon må være nødvendig for å verne samfunnet

Særreaksjon skal verne samfunnet, og kan ikke ilegges for å sikre den utilregnelige gjerningspersonen behandling eller for å hindre at vedkommende skader seg selv.¹⁰⁵

I praksis undergis ikke sjeldent spørsmålet om nødvendighet og gjentakelsesfare en samlet behandling.¹⁰⁶ Vilkårene har nær sammenheng med hverandre, men det er like fullt to atskilte vurderinger. Det vil ikke alltid vil være nødvendig å idømme særreaksjon selv om det foreligger en nærliggende fare for en ny, alvorlig handling.

I kravet til *nødvendig* ligger en forholdsmessighetsvurdering. Behovet for samfunnsvern må holdes opp mot det prinsipielle utgangspunktet om at den utilregnelige gjerningsperson ikke kan klandres for sine handlinger, og derved ikke skal holdes strafferettslig ansvarlig. Særreaksjon som et preventivt tiltak må derfor bare brukes når inngrepet står i et rimelig forhold til hensynet til samfunnsvernet.

Det er i forarbeidene understreket at selv om alle vilkår for særreaksjon isolert sett er oppfylt, er det *helhetsbildet* som avgjør om slik reaksjon er nødvendig. Kriteriet skal forstås som tidligere.¹⁰⁷ Relevante momenter vil kunne være hvor alvorlig kriminalitet som er begått og hvilken sinnstilstand lovbrøyteren er i, hvor alvorlige handlinger det er fare for i fremtiden og hvor stor sannsynlighet det er for slik kriminalitet, samt hva slags tilbud samfunnet ellers har å gi vedkommende.¹⁰⁸

I praksis blir sistnevnte moment gjerne et spørsmål om det er grunnlag for – og tilstrekkelig med – tiltak etter helse- og omsorgslovgivningen.¹⁰⁹ Påtalemyndigheten må legge opp bevisføringen slik at retten får opplyst hvilke rammer eller forutsetninger som må være på plass for at samfunnsvernet skal kunne ivaretas, og dermed får et best mulig grunnlag for å fastslå om forholdene i den konkrete saken er forenlige med et alternativ til idømmelse av særreaksjon.

Det må synliggjøres hva som er de *realistiske* og *praktiske* alternativer. Det kan være behov for (sakkyndig) vitneførsel om hvilke tilbud som er aktuelle, samt hvordan disse fungerer og vil

¹⁰⁴ I følge [Kripos' nasjonale drapsoversikt for 2019](#) var 75 % av gjerningspersonene ruspåvirket. Andelen ruspåvirkede gjerningspersoner var 51 % for drapene begått i perioden 2010-2019.

¹⁰⁵ "Samfunnet" erstatter formuleringen "andres liv, helse eller frihet", men er utelukkende ment å være en språklig forenkling, se [Prop. 154 L \(2016-2017\)](#) s. 232.

¹⁰⁶ Se for eksempel [Rt. 2003 s. 1085](#) avsnitt 16 og [Rt. 2004 s. 1119](#) avsnitt 24.

¹⁰⁷ [Prop. 154 L \(2016-2017\)](#) s. 232. Tilregnelighetsutvalget foreslo en presisering av nødvendighetskriteriet i lovteksten, gjennom tilføyelsen "*hvis mindre inngripende tiltak gir et tilstrekkelig vern mot nye integritetskrenkninger, kan overføring ikke idømmes*", jf. [NOU 2014: 10](#) s. 374. Forslaget ble ikke fulgt opp av departementet, som la til grunn at nødvendighetsvurderingen etter gjeldende rett er bredere enn den utvalget foreslo, jf. [Prop. 154 L \(2016-2017\)](#) s. 149-150.

¹⁰⁸ [Prop. 154 L \(2016-2017\)](#) s. 149.

¹⁰⁹ Her vil særlig lov om psykisk helsevern, helse- og omsorgsloven og barnevernloven være relevant.

kunne passe for den utilregnelige gjerningsperson. Er det for eksempel administrativt tvungent psykisk helsevern som er aktuelt, må retten opplyses om forskjellene mellom kapittel 3 og 5 i psykisk helsevernloven, herunder at helsevern etter kapittel 3 skal opphøre når det ikke lenger foreligger en alvorlig sinnslidelse – uaktet om vedkommende fortsatt vurderes å være farlig, at den faglige ansvarlige selv kan beslutte opphør, og at det normalt er en forutsetning at lovbrøyteren ikke er samtykkekompetent.¹¹⁰ Det må også kort pekes på forskjellene i påtalemyndighetens rolle.¹¹¹

Videre må påtalemyndigheten belyse de *konkrete omstendighetene* i saken som tilsier at det ikke vil være tilstrekkelig med alternative tiltak. Dette kan for eksempel være at den utilregnelige mangler forståelse for egen rusproblematikk og derfor ikke vil følge opp de behandlingstilbud som er tilgjengelige. Et annet praktisk eksempel er at vedkommende har liten sykdomsinnsett og vil kunne komme til å seponere medisin som er nødvendig for å unngå en ny psykotisk episode. Det kan videre være at lovbrøyteren er avhengig av kontinuerlig tilsyn for å hindre aggressiv eller farlig atferd, for eksempel fordi han ellers vil sette seg i situasjoner hvor det er stor risiko for at han vil begå en ny, alvorlig handling. Hvis det på pådømmelsestidspunktet ikke finnes et fullgodt alternativ som kan sikre at slike situasjoner ikke oppstår, vil særreaksjon fort anses nødvendig.¹¹²

7.2 Særreaksjon – samfunnsskadelige eller plagsomme lovbrudd, § 62 annet ledd

7.2.1 Utgangspunkt

I annet ledd videreføres uten realitetsendringer rettstilstanden som ble innført ved lov 29. april 2016 nr. 7, i kraft 1. oktober s.å.¹¹³ Særreaksjon etter § 62 annet ledd er – i motsetning til etter første ledd – tidsbestemt. Reaksjonen skal avsluttes etter tre år, og opphør kan begjæres allerede etter seks måneder, jf. § 65 tredje og fjerde ledd. Det kan reises ny sak etter opphør hvis lovbrøyteren påny begår lovbrudd av særlig plagsom eller samfunnsskadelig art og vilkårene for øvrig er oppfylt.

Som et utgangspunkt bør påtalemyndigheten etterforske og påtale saker med påstand om særreaksjon i om lag samme omfang som i dag. Et av formålene med lovendringen i 2016 var å fange opp de lovbrøyterne som tidligere ikke kunne idømmes særreaksjon fordi lovbruddet ikke var alvorlig nok, for eksempel de som hadde begått flere, mindre alvorlige voldslovbrudd. Som følge av de endrede vilkårene etter første ledd, må politiet og påtalemyndigheten heretter også vurdere om hvorvidt lovbrøyteren utgjør en fare for nye, alvorlige integritetskrenkelser, se punkt 7.1 over. I så tilfelle bør det vurderes særreaksjon etter første ledd.

Ved lovbrudd som kan begrunne særreaksjon etter annet ledd, vil det ofte kreve en betydelig etterforskningsinnsats for å klarlegge om vilkårene for slik reaksjon er oppfylt eller ikke. Det kan

¹¹⁰ Er det nærliggende og alvorlig fare for eget eller andres liv eller helse, kan tvungent psykisk helsevern etableres selv om vedkommende er samtykkekompetent, men vurderingen av om det foreligger slik fare overlates altså til den faglig ansvarlige. For særreaksjon etter straffeloven § 62 annet ledd, "de særlig plagsomme", vil det ofte ikke være alvorlig fare for andres liv eller helse, og tvungent psykisk helsevern er da utelukket hvis vedkommende vurderes samtykkekompetent.

¹¹¹ En redegjørelse for de viktigste forskjellene er gitt i [NOU 2014: 10](#) pkt. 22.3.

¹¹² Et eksempel på en slik drøftelse er inntatt i [NOU 2014: 10](#) s. 322.

¹¹³ De sentrale forarbeidene er [Prop. 122 L \(2014-2015\)](#) og [Innst. 179 L \(2015-2016\)](#). Om bakgrunnen for lovendringen vises til kapittel 2 og punkt 3.4 - 3.5 i proposisjonen.

også bli aktuelt å etterforske eldre forhold for å oppfylle kravet om lovbrudd av samfunnsskadelig eller særlig plagsom art. Etterforskningen må belyse hva slags tiltak som tidligere er blitt (forsøkt) iverksatt, innholdet i gjennomføringen av disse, og hva som var årsaken til at de eventuelt ikke fungerte. Det må også klarlegges hva slags reelle, alternative tiltak som i praksis vil kunne være tilbys lovbrøyteren, noe som fordrer at politiet oppretter kontakt med helse- og omsorgstjenesten. I mandatet til de sakkyndige bør det inntas at det skal redegjøres for tidligere tiltak og hva slags type behandling som synes å være formålstjenlig for å hindre at lovbrøyteren begår ny kriminalitet.

Dersom påtalemyndigheten i politiet mener det er aktuelt å påstå særreaksjonsdom etter annet ledd, bør en umiddelbart varsle statsadvokaten og holde ham orientert, og eventuelt konsultere statsadvokaten om hvordan saken skal etterforskes videre. Statsadvokaten bør vurdere om saken er av en slik karakter at den kan begrunne særreaksjon. Påtalemyndigheten i politiet bør ha fremskaffet informasjon om siktedes straffehistorikk, rusprøveresultat, legejournaler mv. som kan belyse gjentakelsesfaren når statsadvokaten kontaktes.

- ***Påtalemyndigheten i politiet må skaffe nødvendig informasjon om siktede, varsle og rådføre seg med statsadvokaten om særreaksjon etter § 62 annet ledd er aktuelt.***

7.2.2 *Krav til de begåtte lovbrudd*

I vilkåret gjentatt ligger at det minst må være tale om to lovbrudd.¹¹⁴ Det vil i praksis som regel være snakk om flere forhold, idet omfang og hyppighet er relevante momenter ved bedømmelsen av om lovbruddene er av samfunnsskadelig eller særlig plagsom art.

Det stilles ikke krav om bestemte typer lovbrudd, eller til hvilke interesser som er krenket. Inngangsvilkåret her er videre enn det tilsvarende etter paragrafens første ledd. I prinsippet kan mange forskjellige straffbare handlinger være aktuelle, herunder vinningslovbrudd, skadeverk, integritetskrenkelser, hensynsløs atferd, trafikklovbrudd mv. Men forholdene må være av en slik karakter eller omfang at de vurderes som samfunnsskadelige eller særlig plagsomme, og dette angir den nedre grense for bestemmelsens anvendelsesområde. Plagsom atferd i sin alminnelighet er ikke nok – terskelen for idømmelse av særreaksjon etter annet ledd skal ligge høyt.¹¹⁵

Forarbeidene gir anvisning på en konkret helhetsvurdering i hver enkelt sak.¹¹⁶ Et sentralt moment er lovbruddenes samlede alvor og omfang. Det legges større vekt på hyppighet enn varighet.¹¹⁷ Er det begått ulike lovbrudd, for eksempel trafikklovbrudd og vinningslovbrudd, er det de samlede konsekvensene som er gjenstand for vurdering.¹¹⁸

¹¹⁴ [Prop. 122 L \(2014-2015\)](#) s. 38.

¹¹⁵ [Prop. 122 L \(2014-2015\)](#) s. 38.

¹¹⁶ [Prop. 122 L \(2014-2015\)](#) punkt 3.7.4.1.

¹¹⁷ Se [HR-2017-2249-A](#) avsnitt 19. I den saken var lovbruddene begått i løpet av tre uker.

¹¹⁸ Av eksempler fra praksis hvor vilkåret var oppfylt kan vises til [HR-2017-2249-A](#) (tre innbrudd i private hjem, et innbrudd i en barnehage, to tilfeller av tyveri av bankkort og et forsøk på heleri), [LB-2018-185291](#) (bl.a. åtte tilfeller av vold eller trusler mot polititjenestemenn, to legemskrenkelser og tre trusler mot andre personer enn tjenestemenn, ni tyverier og fire brudd på [straffeloven § 266](#)) og [LG-2018-117419](#) (bl.a. tre tyverier, to skadeverk og syv tilfeller av trusler mot fengselsbetjenter).

Det skal særlig vektlegges om lovbruddene krenker andre borgeres integritet eller privatliv, og om lovbruddene rammer den samme fornærmede. Det kan også tas i betraktning om fornærmede påføres store, økonomiske tap.

Dreier det seg hovedsakelig om narkotikalovbrudd, må de nærmere omstendighetene ved handlingene kartlegges. Erverv og oppbevaring til eget bruk vil ikke omfattes, ei heller ved spredning så fremt mottakerne utelukkende er voksne misbrukere med en etablert avhengighet, og som skal benytte narkotikaen til eget bruk.

I vurderingen av om den utilregnelige gjerningsperson har begått gjentatte lovbrudd av en slik art som bestemmelsen krever, er det kun straffbare handlinger etter lovens ikrafttredelsestidspunkt 1. oktober 2016 som kan tas i betraktning.¹¹⁹ Videre må alle de lovbrudd som vurderes nødvendige for å oppfylle grunnvilkåret inntas i tiltalen og bevises utenfor enhver rimelig tvil. Om etterforskingen av en henlagt sak skal eller kan gjenopptas beror på en nærmere vurdering.¹²⁰

7.2.3 Gjentakelsesfare

I motsetning til særreaksjon etter § 62 første ledd, kreves etter annet ledd at faren for nye lovbrudd er *særlig* nærliggende, det vil si et skjerpet krav til gjentakelsesfaren. De samme momenter som vektlegges i farevurderingen etter første ledd, får betydning også her, jf. fjerde ledd og punkt 7.1.3.

Ved vurderingen av gjentakelsesfaren kan det legges vekt på handlinger forut i tid for lovens ikrafttredelse i 2016, i praksis henlagte saker. Når tidligere handlinger bare har betydning som ledd i en samlet vurdering av faren for fremtidig kriminalitet, kan det heller ikke kreves at forholdene er bevist utover enhver rimelig tvil, jf. det som er sagt om dette i punkt 7.1.3. Det er ikke slik at omgjøringssadgangen i straffeprosessloven § 75 stenger for å ta disse lovbruddene i betraktning ved vurdering av gjentakelsesfaren.

7.2.4 Særreaksjon må være nødvendig for å verne samfunnet

Ved mindre alvorlige lovbrudd vil det ikke alltid være forholdsmessig å ilegge særreaksjon selv om det foreligger gjentakelsesfare. Særreaksjon er bare aktuelt der "*... konsekvensene av at lovbruddene får fortsette er så merkbare og omfattende at det fremstår som urimelig om samfunnet ikke skulle ha mulighet til å verne seg.*"¹²¹

Det må ses hen til den utilregnelige gjerningspersons tilstand, risikoen for nye lovbrudd, og hva slags lovbrudd det er risiko for. Konsekvensene av nye lovbrudd for de som rammes står sentralt. Dersom det for eksempel kan legges til grunn at lovbyteren vil fortsette å ramme enkeltpersoner med alvorlig hensynsløs atferd eller personforfølgelse, uaktet straffeprosessuelle virkemidler som for eksempel besøks- og oppholdsforbud, vil det fort bli ansett forholdsmessig å ilegge særreaksjon.

For ileggelse av særreaksjon etter § 62 annet ledd, må andre tiltak ha vist seg åpenbart u hensiktsmessige. Dette er et selvstendig vilkår, selv om det henger tett sammen med spørsmålet

¹¹⁹ Se [HR-2017-2249-A](#) avsnitt 12.

¹²⁰ Jf. blant annet [riksadvokatens brev 17.10.2016](#) Gjenopptakelse av straffeforfølgning etter straffeprosessloven § 74.

¹²¹ Prop. [122 L \(2014-2015\)](#) s. 40.

om nødvendighet: Foreligger andre, praktiske tiltak som vil sikre at lovbyteren avstår fra sin kriminelle virksomhet, vil man ikke kunne si at særreaksjon er nødvendig, jf. det som er sagt over i punkt 7.1.4.¹²²

Ved vurderingen av om andre tiltak har vist seg ikke å fungere, er det først og fremst tidligere *behandlingstiltak* en har i tankene, for eksempel forsøk på frivillig psykisk helsevern eller rusavvenning. Det synes forutsatt i forarbeidene at *noen* tiltak faktisk må ha vært utprøvd i relativt nær fortid, og at det ikke er nok at tiltak *vurderes* som uegnet.¹²³ Det kan likevel ikke kreves at de alternative tiltak som foreligger på domstidspunktet allerede har vært forsøkt i nøyaktig samme form, ei heller at alle mulige tenkelige tiltak har vært utprøvd. Så fremt det har vært forsøkt mindre inngripende tiltak, for eksempel tidligere administrativt psykisk helsevern (frivillig eller tvungent), må det være tilstrekkelig at det nye, alternative tiltaket anses uegnet i relasjon til behovet for samfunnsvern.¹²⁴ Foreligger derimot et tilbud av en noe annen karakter enn de som tidligere har vært utprøvd, og som på domstidspunktet vurderes å ivareta hensynet til samfunnsvernet, kan en verken si at andre tiltak har vist seg åpenbart uhensiktsmessige eller at særreaksjon er nødvendig, selv om lovbyteren har tidligere behandlingsforsøk bak seg, se nærmere [HR-2017-224-A](#) avsnitt 31 flg.

Mener påtalemyndigheten at vilkårene for særreaksjon ikke er oppfylt, for eksempel fordi det foreligger tiltak som tidligere ikke har vært utprøvd, må en vurdere å begjære den utilregnelige innlagt i medhold av psykisk helsevernloven.¹²⁵ Dette kan – i tillegg til å være viktig av hensyn til den utilregnelige selv – være hensiktsmessig for å stanse en plagsom kriminell virksomhet, og vil også kunne belyse hvorvidt det er nødvendig med dom på særreaksjon eller ikke. Etter omstendighetene bør det i slike tilfeller, eller for øvrig der den utilregnelige blir tilbudt annen behandling eller andre tiltak som kan redusere risikoen for ny kriminalitet, ikke fattes påtaleavgjørelse i straffesaken(e) før en har en oppfatning av om tiltakene synes egnet til å redusere risikoen for fremtidige, straffbare handlinger.

7.3 Hvilken særreaksjon skal det nedlegges påstand om?

Tidligere var utilregnelighetstilstanden avgjørende for om det skulle påstås tvungent psykisk helsevern (de psykotiske og sterkt bevissthetsforstyrrede) eller tvungen omsorg (de psykisk utviklingshemmede i høy grad). Nå er det, uavhengig av hvilken utilregnelighetstilstand som er aktuell, opp til rettens skjønn å avgjøre hvilken av de to reaksjonstyper som vil være mest

¹²² Et eksempel fra praksis på en drøftelse av begge vilkår er [LG-2018-117419](#). Her ble et botilbud med heldøgns bemanning vurdert utilstrekkelig for å hindre ny kriminalitet. Det ble bl.a. vist til at de ansatte ikke hadde hjemler for tvang, ei heller sanksjonsmuligheter ved misbruk av alkohol. Uten at det var nødvendig for å begrunne resultatet, ble det også pekt på at tilbudet ikke ville være tilgjengelig før over en måned etter domsavsigelsen. For den aktuelle lovbyteren var det derfor bare tvungent psykisk helsevern som kunne etablere tilstrekkelige rammer.

¹²³ Prop. [122 L \(2014-2015\)](#) s. 40, se også [LG-2018-117419](#) i samme retning.

¹²⁴ I den ovennevnte lagmannsrettsdommen ble det sagt om dette: "Tiltalte har ikke tidligere hatt tilbud om botiltak som kan sammenlignes med det som nå foreligger. Etter lagmannsrettens syn er det ikke avgjørende. Som nærmere beskrevet i den rettspsykiatriske erklæringen, har tiltalte hatt flere kortvarige opphold i psykiatrisk institusjon de senere år. Tiltalte har ikke ønsket frivillig behandling. Lagmannsretten legger derfor til grunn at frivillig helsehjelp har vært forsøkt, og at det har vist seg åpenbart uhensiktsmessig." Domfeltes anke over lovanvendelsen under reaksjonsfastsettelsen ble ikke tillatt fremmet, se [HR-2019-333-U](#). Se også [LF-2017-58641](#) i samme retning vedrørende muligheten for tvangspålagt rusmiddelbehandling.

¹²⁵ Se [lov om psykisk helsevern](#), særlig §§ 3-6, 3-1 og 3-3 samt 3-3a og 3-7 om klage.

hensiktsmessig i den enkelte sak, jf. straffeloven §§ 62 og 63 som begge henviser til straffeloven § 20 *annet til fjerde ledd*.¹²⁶

I praksis vil det fortsatt være tvungen omsorg som er aktuelt for de høygradig psykisk utviklingshemmede, og tvungent psykisk helsevern for de med andre utilregnelighetstilstander. Men unntak kan tenkes, og hvordan tilstanden klassifiseres er ikke avgjørende for valg av reaksjon. I forarbeidene nevnes som eksempel en lovbrøyer med alvorlig demens, hvor tvungen omsorg etter omstendighetene kan bli vurdert som det riktige. Det samme kan være aktuelt ved alvorlige autismedelider. Det kan bli behov for at de sakkyndige uttaler seg om hvilken reaksjonsform som er best egnet, og påtalemyndigheten må da innta dette i mandatet.¹²⁷ Dersom det av ulike årsaker ikke anses tilstrekkelig at de sakkyndige gir sin anbefaling, må påtalemyndigheten besørge bevisføring om spørsmålet slik at retten får et best mulig grunnlag for å treffe riktig beslutning.

8 IVERKSETTELSE OG GJENNOMFØRING AV SÆRREAKSJON

8.1 Tvungent psykisk helsevern

Regler om gjennomføringen av dom på overføring til tvunget psykisk helsevern er gitt i psykisk helsevernloven kapittel 5. Hensikten med dom på overføring til tvungent psykisk helsevern og tvungen omsorg er likefullt primært å verne samfunnet, og ikke å sørge for at domfelte får behandling.

Straffeprosessloven § 147a fastsetter at påtalemyndigheten skal underrette de rettspsykiatriske sakkyndige om saker der det kan bli lagt ned påstand om dom på overføring til tvungent psykisk helsevern eller tvungen omsorg. Bakgrunnen for regelen er at de sakkyndige skal gi råd til den som skal avgjøre hvor den dømte skal utholde institusjonstiden, jf. § 147a siste punktum og psykisk helsevernloven § 5-2.

8.1.1 Nasjonal koordineringsenhet

Nasjonal koordineringsenhet¹²⁸ for dom til tvungent psykisk helsevern er en administrativ og permanent enhet som bistår ved gjennomføringen av dommer til tvungent psykisk helsevern for å sikre god samhandling mellom helse- og justissektoren. Funksjonen er en integrert del av gjennomføring av dom til tvungent psykisk helsevern og et viktig bidrag til sikkerheten og samfunnsvernet.¹²⁹ Enheten er organisert under Oslo universitetssykehus HF og Regional sikkerhetsseksjon Helse Sør-Øst.¹³⁰

En rekke praktiske og rettslige forhold ved iverksettelse og gjennomføring av dom er omtalt i *Retningslinje for samhandling ved iverksettelse og gjennomføring av dom på overføring til tvungent psykisk helsevern*.¹³¹ Retningslinjen er utarbeidet av Nasjonal koordineringsenhet for dom til tvungent psykisk helsevern, og er hjemlet i psykisk helsevernloven § 5-2a.

¹²⁶ [Prop. 154 L \(2016-2017\)](#) s. 150, 231.

¹²⁷ [Prop. 154 L \(2016-2017\)](#) s. 231, se også forskrift om rettspsykiatriske undersøkelser og sakkyndige § 5 bokstav e.

¹²⁸ [Psykisk helsevernloven](#) §§ 5-2a, 5-2b og 5-2c.

¹²⁹ [Prop. 108 L \(2011-2012\)](#) kap. 6.

¹³⁰ www.nasjonalkoordineringsenhet.no

¹³¹ oslo-universitetssykehus.no/Documents/Retningslinje%20revidert%2030.07.2019.pdf

Påtalemyndigheten må følge disse retningslinjene ved utferdigelse av tiltalebeslutning til ervervelse av dom på overføring til tvungent psykisk helsevern, og når det foreligger rettskraftig dom. Retningslinjen utfyller lovverket som regulerer etablering og gjennomføring av dom på overføring til tvungent psykisk helsevern. Enheten utarbeider og oppdaterer retningslinjene, fører register som gir nødvendig oversikt over personer dømt til tvungent psykisk helsevern, og skal sørge for at alle parter har den informasjon som er nødvendig for at de lovpålagte oppgavene skal kunne løses på best mulig måte. Enheten sørger for at det blir avklart hvilken behandlingsinstitusjon den domfelte skal overføres til og som får behandlingsansvaret, og formidler hvem som er utpekt som faglig ansvarlig¹³² ved institusjonen. Det regionale helseforetaket i domfeltes bostedsregion avgjør hvilken institusjon som skal ha behandlingsansvaret for de som er idømt overføring til tvungent psykisk helsevern, og iverksetter vernet.¹³³ Koordineringsenheten har et fagråd¹³⁴ med representanter fra justis- og helsesektoren.

8.1.2 Faglig ansvarlig¹³⁵

Etter psykisk helsevernloven § 5-3 skal den som er overført til tvungent psykisk helsevern ha døgnopphold i en institusjon de første tre ukene. Den videre behandling er opp til den faglig ansvarlige. Vedkommende treffer vedtak om hvordan det tvungne vernet skal gjennomføres ved behandlingsinstitusjonen (regional sikkerhetsavdeling, lokal sikkerhetsavdeling, distriktpsykiatrisk senter, allmennpsykiatrisk avdeling eller andre avdelinger som akuttpsykiatrisk eller private tiltak), og har ansvar for å utarbeide årlige statusrapporter i samsvar med den nevnte samhandlingsrutinen og mal¹³⁶ for slik rapport. Påtalemyndigheten er ikke tillagt noen aktiv rolle i den løpende gjennomføringen av det tvungne psykiske helsevernet. Den har en *kontrollerende rolle* og har klagerett til kontrollkommisjonen, jf. psykisk helsevernloven § 5-4, jf. § 4-10.

Etter at tre ukers innledende døgnopphold etter rettskraftig dom er gjennomført, kan alle vedtak om overføring til opphold i eller til andre tiltak under ansvar av institusjon som nevnt i psykisk helsevernloven § 3-5, påklages til kontrollkommisjonen, jf. psykisk helsevernloven § 5-4. Statsadvokaten skal ha underretning om vedtak om overføring til eller fra døgnopphold i institusjon, eller til opphold i en annen institusjon. Klageberettiget til kontrollkommisjonen er domfelte, nærmeste pårørende og statsadvokaten. Statsadvokaten har et ansvar for å vurdere hvilken risiko det vil innebære om domfelte får friere forhold ved endring av behandling, herunder endret behandlingsinstitusjon, og bør gi uttrykk for sitt syn overfor faglig ansvarlig, eventuelt overfor kontrollkommisjonen dersom faglig ansvarlig fatter vedtak i strid med statsadvokatens syn. Hensynet til samfunnsbeskyttelsen veier særlig tungt der domfelte er idømt særreaksjon for alvorlig lovbrudd som krenket liv, helse eller frihet.

¹³² [Psykisk helsevernloven § 5-3 jf. § 1-4.](#)

¹³³ [Psykisk helsevernloven § 5-2.](#)

¹³⁴ Fagrådet har en rådgivende funksjon for driftsrelaterte oppgaver og er høringsinstans ved endringer i den nasjonale retningslinjen.

¹³⁵ [Psykisk helsevernlov § 1-4.](#)

¹³⁶ <https://oslo-universitetssykehus.no/Documents/Mal%20statusrapport.pdf>

Klagefristen er tre uker etter at statsadvokaten har mottatt vedtaket.¹³⁷ Enkelte inngripende vedtak kan ikke settes i verk før klagefristen er ute eller klagesaken er avgjort, med mindre den domfeltes tilstand gjør det nødvendig at overføring skjer raskt, se nærmere psykisk helsevernloven § 5-4 annet ledd.

Psykisk helsevernloven § 5-6 c regulerer den faglig ansvarliges plikt til å varsle fornærmede og etterlatte, eksempelvis om permisjoner. Påtalemyndigheten må bistå den faglig ansvarlige med nødvendig informasjon slik at de kan ivareta sin varslingsplikt.¹³⁸

Faglig ansvarlig har etter lovendringen plikt til å konsultere statsadvokaten før domfelte overføres mellom ulike sikkerhetsnivåer innen samme institusjon eller får permisjon, dersom særlige hensyn tilsier dette, jf. psykisk helsevernloven § 5-3 tredje ledd. Påtalemyndigheten må sørge for skriftlig dokumentasjon av rådspørringen, og kan eksempelvis ikke samtykke i at domfelte kan ta opphold utenfor landet. Vilkåret om særlige hensyn sikrer at påtalemyndigheten, ved statsadvokaten, blir rådført dersom permisjonsadgang kan stå i et problematisk forhold til samfunnsvernet.

Påtalemyndigheten kan begjære endringer i gjennomføringen, jf. psykisk helsevernloven § 5-5. Derimot kan påtalemyndigheten ikke bringe kontrollkommisjonens vedtak om overføring til døgnopphold i institusjon, jf. psykisk helsevernloven § 5-4, inn for retten, jf. psykisk helsevernloven § 7-1 som bare åpner for denne muligheten for pasienten selv eller hans nærmeste.

8.2 Tvungen omsorg

Tvungen omsorg skal utholdes i en fagenhet innen spesialisthelsetjenesten som er innrettet for formålet, jf. straffeloven § 63 annet ledd.

8.2.1 Sentral fagenhet for tvungen omsorg

Sentral fagenhet for tvungen omsorg er en nasjonal enhet med ansvar for personer som dømmes til særreaksjonen tvungen omsorg etter straffelovens §§ 63 og 64.

Fagenheten ligger i Trondheim, samlokalisert med Regional sikkerhetsavdeling på Brøset. Ved gjennomføring i fagenheten gjelder psykisk helsevernloven kapittel 1, kapittel 4 med unntak og kapittel 6 om kontroll og etterprøving så langt de passer. Den nærmere gjennomføringen er regulert i forskrift.¹³⁹

Fagenheten skal sørge for at særreaksjonen iverksettes straks dommen er rettskraftig og melding gis fra påtalemyndigheten, og den faglig ansvarlige bestemmer hvordan den tvungne omsorg til enhver tid skal gjennomføres.¹⁴⁰ Fagenheten har ansvaret for at alle dømte utredes i enhetens døgnavdeling på Brøset, fører oversikt og eventuelt behandler de dømte før de eventuelt føres tilbake til hjemkommunen for gjennomføring av særreaksjonen. Endringer i sikkerhetstiltak må godkjennes av faglig ansvarlig før det treffes vedtak som gir råd og veiledning til

¹³⁷ [Forvaltningsloven § 29](#).

¹³⁸ [Rundskriv fra Helse- og omsorgsdepartementet I-2013-4](#) gir nærmere retningslinjer om plikten.

¹³⁹ [Forskrift om tvungen omsorg 21. desember 2001 nr. 1523](#).

¹⁴⁰ [Forskrift om tvungen omsorg 21. desember 2001 nr. 1523](#) § 2 første og annet ledd.

spesialisthelsetjenesten, kommunens ansatte om behandling og fagutvikling. Det er enheten som har faglig ansvar for sikkerhet og behandling av domfelte under gjennomføring av dommen i hjemkommunen.

For særreaksjon som utholdes utenfor fagenheten, gjelder kun psykisk helsevernloven kapittel 1 og 6. Det innebærer blant annet at psykisk helsevernlovens regler om tvang og kontroll ikke gjelder for den som gjennomfører dommen i kommunal bolig. Ved etablering av tvungen omsorg utenfor fagenheten stilles det krav til utferdigelse av skriftlig avtale. Den skal blant annet omfatte spesifisering av den domfeltes boforhold, hva slags behandling den domfelte skal få for å redusere faren for gjentagelse av alvorlig kriminalitet, og bestemmelser om sikkerhetstiltak. Den domfelte skal tilbakeføres til fagenheten, om nødvendig straks, dersom hensynet til sikkerheten eller til den domfelte tilsier det.¹⁴¹

Enheten kan anvendes som alternativ til varetektsfengsling dersom vilkårene i straffeprosessloven § 188 er fylt. Det vil si at dersom den siktede har, eller mistenkes å ha psykisk utviklingshemming, kan fagenhetens døgnavdeling brukes som alternativt varetektsopphold, se punkt 5.4. En vurdering av siktedes kognitive funksjonsnivå, nevropsykologisk utredning, kartlegging av kommunikasjonsferdigheter, ferdigheter i dagliglivet og sosiale ferdigheter i tillegg til psykiatrisk utredning, foretas også ved enheten som ledd i tvungen observasjon, jf. straffeprosessloven § 167, og i tett samarbeid med rettsoppnevnte sakkyndige.¹⁴²

9 PROSESSUELLE FORHOLD VED SÆRREAKSJON

9.1 Påtaleavgjørelsen

Påtalekompetansen i saker hvor det er aktuelt å nedlegge påstand om særreaksjon, følger de alminnelige regler, og påtalemyndigheten i politiet kan ikke beslutte å reise særreaksjonssak, jf. straffeprosessloven kapittel 7, jf. påtaleinstruksen § 23-1. Statsadvokatene avgjør spørsmålet om tiltale i saker som nevnt i § 66, og riksadvokaten i saker som nevnt i § 65. Endelig uttalelse fra DRK skal foreligge før det treffes påtaleavgjørelse og senest før hovedforhandling.

Regelendringene innebærer at påtalemyndigheten i tiltalebeslutningen oftere enn før bør angi om det vil bli nedlagt påstand om straff, herunder forvaring, eller om det kan bli nedlagt påstand om overføring til tvungent psykisk helsevern eller tvungent omsorg dersom retten kommer til at tiltalte var utilregnelig. Tilsvarende kan det være aktuelt å angi at det prinsipielt vil bli påstått overføring til tvungent psykisk helsevern eller tvungen omsorg, subsidiært straff, herunder forvaring, dersom retten kommer til at tiltalte var tilregnelig.

9.2 Klageadgang

Statsadvokatens beslutning om opphør av særreaksjon kan påklages, jf. straffeprosessloven § 59 a første ledd nr. 1. Statsadvokatene må sørge for underretning til partene, blant annet til domfelte,

¹⁴¹ [Forskrift 21. desember 2001 nr. 1523 § 9.](#)

¹⁴² [Riksadvokaten har gitt retningslinjer for tvungne observasjoner og varetektsfengsling ved Sentral fagenhet for tvungen omsorg av 7. april 2011.](#)

dennes nærmeste pårørende og den faglig ansvarlige, samt fornærmede/etterlatte, og opplyse om klageadgangen og -fristen.

Det er adgang til å klage til riksadvokaten over statsadvokatens beslutning om å nekte opphør av særreaksjon, selv om beslutningen vil lede til at saken blir rettslig prøvd såfremt riksadvokaten ikke omgjør beslutningen. Beslutninger av statsadvokaten som innebærer at det ikke, eller ikke lenger, reageres med særreaksjon av hensyn til samfunnsvernet, kan påklages av de som er klageberettiget etter straffeprosessloven § 59 a annet ledd.

9.3 Aktorat

Etter straffeprosessloven § 76 tredje ledd første punktum skal saker hvor påtalemyndigheten vil påstå *idømmelse* av en særreaksjon under hoved- og ankeforhandling føres av en statsadvokat. Statsadvokaten kan overlate til påtalejurister i politiet som anses særlig egnet, å føre saker som gjelder idømmelse av særreaksjon etter straffeloven § 62 annet ledd samt opphør og forlengelse av samtlige særreaksjoner.

10 OPPRETTHOLDELSE OG OPPHØR AV SÆRREAKSJON

10.1 Verneting

Saker om opprettholdelse og opphør av særreaksjon er i utgangspunktet enkeltstående rettshandlinger, jf. straffeprosessloven § 12, som foretas i den rettskrets domfelte oppholder seg. Dette innebærer at rettsmøtene i noen saker berammes utenfor statsadvokatdistriktet. Som hovedregel bør det statsadvokatembetet som kjenner saken fra hovedforhandling og eventuell gjennomføringsfase, fortsatt behandle den.

10.2 Fristberegning

Dom på overføring til tvungent psykisk helsevern eller tvungen omsorg er tidsubestemt. Reaksjonen idømmes uten en vurdering av hvor lenge reaksjonen er nødvendig for å ivareta samfunnsvernet, og den kan opprettholdes så lenge det foreligger gjentakelsesfare og anses nødvendig for å verne andres liv, helse eller frihet, jf. §§ 62 og 63, jf. § 65. I saker hvor særreaksjon er idømt etter § 62 annet ledd har reaksjonen en lengstetid på tre år og er tidsbestemt.

Den domfelte kan begjære opphør ett år etter siste rettskraftige dom ved idømt særreaksjon etter § 62 første ledd, jf. § 63 første ledd, jf. § 65 tredje ledd, og etter seks måneder ved idømt særreaksjon etter § 62 annet ledd, jf. § 63 første ledd, jf. § 65 tredje og fjerde ledd. Påtalemyndigheten ved statsadvokaten kan til enhver tid beslutte opphør av særreaksjonen, jf. § 65 fjerde ledd første punktum.

Statsadvokaten kan beslutte opphør av reaksjonen i tilfeller hvor den faglig ansvarlige etter en velbegrunnet tilrådning går inn for å avslutte den. En slik tilrådning skal imidlertid kvalitetssikres ved en rettspsykiatrisk undersøkelse, med mindre dette er åpenbart unødvendig. Også i tilfeller hvor det er godt dokumentert at domfelte vil bli tatt hånd om på en tilfredsstillende måte av det psykiske helsevern uten overføringsdom, kan påtalemyndigheten selv beslutte opphør. Er statsadvokaten i tvil, skal spørsmålet om opphør bringes inn for domstolen.

Treårsfristen i straffeloven § 65 fjerde ledd løper fra overføringsdommen, og påtalemyndigheten må i god tid før fristens utløp fremme sak for retten ved tiltalebeslutning for opprettholdelse av reaksjonen. Fristens utgangspunkt gjelder fra rettskrafttidspunktet¹⁴³ og uavhengig av om domstolen vurderte vilkårene for idømmelse av særreaksjon (overføringsdom), opprettholdelse av særreaksjon etter tiltale med begjæring om opprettholdelse fra påtalemyndigheten, tiltale etter begjæring om opphør fra den faglige ansvarlige, domfelte eller nærmeste pårørende eller anke er nektet fremmet av ankeutvalget.¹⁴⁴ Det løper en ny treårsfrist fra den siste rettskraftige dommen hvor domstolen vurderte gjentakelsesfaren og samfunnsvernet.

Når statsadvokaten mottar begjæring om opphør, når fristen for opprettholdelse av reaksjonen nærmer seg utløp, eller når statsadvokaten mottar årlig statusrapport fra den faglige ansvarlige eller vedtak om overføring etter psykisk helsevernloven § 5-4, jf. § 4-10, bør gjentakelsesfare og behovet for samfunnsvern vurderes. I saker hvor det foreligger beslutning om midlertidig opphør av særreaksjonen for utvist utlending og utlendingen vender tilbake til Norge mindre enn tre år siden siste rettskraftige dom, bør statsadvokaten foreta en tilsvarende vurdering.

10.3 Kompetanse

Straffeloven § 65 angir ikke hvilket nivå i påtalemyndigheten som skal behandle begjæring om opphør, beslutte opphør eller fremme sak om opprettholdelse av tvungent psykisk helsevern. I riksadvokatens rundskriv nr. 4/2001 side 13 ble det gitt direktiv om at beslutning om opphør av særreaksjonen overfor utilregnelige treffes av statsadvokaten også i saker hvor tiltalekompetansen hører under riksadvokaten. I brev 13. februar 2008 ble det presisert at i saker hvor statsadvokaten ikke besluttet opphør og det skal begjæres opprettholdelse utover tre år, avgjør riksadvokaten spørsmålet hvor tiltalen er tatt ut her. Dette var en intern saksbehandlingsinstruks for å unngå en prosessuell feil. Fra nå av gjelder følgende:

- ***Statsadvokaten skal behandle begjæring om opphør, beslutte opphør eller fremme sak om opprettholdelse av tvungent psykisk helsevern i saker der riksadvokaten behandlet den opprinnelige tiltalen.***

Dette gjelder også i saker hvor det skal besluttes opprettholdelse av særreaksjon for utvist utlending som kommer tilbake til riket, uavhengig av om saken må fremmes for retten.

10.4 Hastesak

Det er fastsatt i § 65 annet ledd siste punktum at saken skal påskyndes.¹⁴⁵ For statsadvokatene medfører regelen at slike saker må fremmes umiddelbart og foran de fleste andre saker. Se også EMK art. 5 (4) hvoretter enhver som er frihetsberøvet skal ha "... rett til å anlegge sak slik at lovligheten av frihetsberøvelsen raskt skal bli avgjort av en domstol."

¹⁴³ Jf. straffeprosessloven § 50, jf. [Rt. 2013 s. 1086](#).

¹⁴⁴ Jf. [Rt. 2010 s. 1411](#). Det er tilstrekkelig for å konstatere fristavbrudd at tiltalebeslutningen er underskrevet innen utløpet av fristen. I tillegg bør den være forkynt for siktede og [Ot.prp.nr.87 \(1993–1994\)](#) side 110.

¹⁴⁵ [NOU 1990:5](#) side 119 annen spalte.

11 UTENLANDSKE SÆRREAKSJONSDØMTE – UTVISNING OG MIDLERTIDIG OPPHØR

Det følger av utlendingsloven §§ 72 annet ledd og 124 fjerde ledd at før det treffes vedtak om utvisning av en utlending som utholder en strafferettslig særreaksjon, skal det innhentes uttalelse fra den faglig ansvarlige for særreaksjonen om gjennomføringen av den og faren for nye lovbrudd. Uttalelsen skal forelegges påtalemyndigheten, som skal gis anledning til å uttale seg.

Påtalemyndighetens uttalelse, som normalt avgis av saksansvarlig statsadvokat, må avgis snarest mulig og senest to uker etter at uttalelsen fra den faglige ansvarlige i helsetjenesten er oversendt statsadvokatens kontor. Det er kun hensynet til norske samfunnsverninteresser som skal omtales.

Når vedtak om utvisning er fattet og iverksatt – altså etter at utlendingen faktisk har forlatt riket - treffer statsadvokaten i samsvar med straffeloven § 65 femte ledd og etter anmodning fra politiet, beslutning om midlertidig opphør av særreaksjonen. Beslutningen formidles til politiet for registrering i strafferegisteret.

Vender utlendingen tilbake til riket, håndterer politiet spørsmålet om utvisning. Dersom utlendingen ikke umiddelbart utvises, må påtalemyndigheten i politiet straks varsle statsadvokaten som tar standpunkt til om særreaksjonen skal opprettholdes eller opphøre. Vurderingen foretas etter bestemmelsen som hjemler den aktuelle særreaksjonen.

Dersom det besluttes opprettholdelse av særreaksjonen og det er mindre enn tre år siden særreaksjonsdommen var rettskraftig, tilbakeføres domfelte til det tvungne omsorgs- eller behandlingstilbudet som vedkommende var undergitt forut for utvisningen. Dette gjelder også i tilfeller hvor påtalekompetansen ligger hos riksadvokaten.

Hvis det besluttes opprettholdelse og det er mer enn tre år siden siste rettskraftige dom (overføringsdom), må saken bringes inn for tingretten, jf. § 65 fjerde ledd. Ved behov undergis siktede ny rettspsykiatrisk undersøkelse, jf. straffeprosessloven § 165 annet ledd nr. 3. Saksbehandlingen må påskyndes, jf. straffeloven § 65 annet ledd siste punktum, men det gjelder ingen absolutt frist for å bringe saken inn for tingretten. Behovet for pågripelse og fengsling, eventuelt internering, jf. utlendingsloven § 106 første ledd bokstav b, må vurderes fortløpende. Ved opphør bør påtalemyndigheten vurdere eventuelt straffansvar for brudd på innreiseforbudet, jf. utlendingsloven § 108 bokstav e.

Det vises for øvrig til "Felles veileder for helsetjenesten, politiet, påtalemyndighet og Utlendingsdirektoratet om saksgangen ved utvisning og uttransportering av særreaksjonsdømte utlendinger"¹⁴⁶, samt retningslinjer utarbeidet av Politidirektoratet¹⁴⁷, Utlendingsdirektoratet¹⁴⁸ og Helsedirektoratet¹⁴⁹.

¹⁴⁶ <https://oslo-universitetssykehus.no/seksjon-avdeling/Documents/Veileder%20%E2%80%93%20utvisning%20av%20s%C3%A6rreaksjonsd%C3%B8mte%20utlendinger.pdf>

¹⁴⁷ Politidirektoratets brev av 25. januar 2017 Utvisning av særreaksjonsdømte – særskilte saksbehandlingsrutiner.

¹⁴⁸ UDI - RS 2010-005 Saksbehandlingsrutiner - utvisning av straffedømte utlendinger, jf. utlendingsloven § 67 første ledd bokstav c, § 68 første ledd bokstav b eller § 122..

¹⁴⁹ Helsedirektoratets brev av 20. juni 2016 (16/192005-1) om psykisk helsevern sin bistand ved utvisning av særreaksjonsdømte utlendinger.

12 OVERGANGSREGLER

Det er fastsatt ikraftsetting av lovendringene om strafferettslig skyldevne med følgende overgangsbestemmelse: "Endringene i straffeprosessloven § 165 fjerde ledd og ny § 165 a første ledd første og annet punktum, annet ledd og tredje ledd, får ikke anvendelse for sakkyndige som er engasjert eller oppnevnt før 1. oktober 2020. Straffeprosessloven ny § 165 a første ledd tredje punktum får ikke anvendelse for sakkyndige som oppnevnes før 1. januar 2023."¹⁵⁰ Overgangsreglene er altså begrenset til å gjelde nye kompetanse-, habilitets-, og egenerklæringskrav til de sakkyndige.

Øvrige spørsmål knyttet til om det er reglene før eller etter lovendringene som skal anvendes, må løses med utgangspunkt i straffeloven § 3. Dette gjelder typisk når en straffbar handling er begått forut for 1. oktober 2020, men saken avgjøres etter nevnte dato, eller når særreaksjon er idømt før lovendringene og opphør eller opprettholdelse skal vurderes i etterkant.

Begrepet straffelovgivning i § 3 omfatter alle straffbarhetsvilkårene, herunder tilregnelighet. Ved vurderingen av en *ny sak* hvor spørsmålet om skyldevne oppstår, skal det legges til grunn at det er gunstigere å bli vurdert som utilregnelig enn tilregnelig, siden det betraktes som et onde å bli straffet.¹⁵¹ Dette må gjelde uavhengig av hva gjerningspersonen selv mener.

Dersom en siktet har begått en handling før ikraftsettingen, og etter gamle regler anses utilregnelig, anvendes loven på handlingstidspunktet i samsvar med hovedregelen. Dersom resultatet av vurderingen etter endret bestemmelse blir at vedkommende anses utilregnelig, men etter gammel bestemmelse ville blitt ansett tilregnelig, anvendes lovgivningen på tidspunktet for avgjørelsen, jf. straffeloven § 3 første ledd, annet punktum.

Påtalemyndigheten skal foreta en konkret vurdering av om den (medisinske) tilstand de sakkyndige har konkludert med, er av en slik art at tilregnelighetsvurderingen kan falle ulikt ut avhengig av om den foretas opp mot tidligere eller gjeldende vilkår. I det store flertallet av saker vil resultatet bli det samme både etter ny og gammel lov. I saker hvor det er tvil om hvilket regelsett som gir det gunstigste resultatet, må det foretas en vurdering etter begge. Dette vil for eksempel gjelde psykisk utviklingshemmede gjerningspersoner med en IQ mellom 55 og 60. Det kan også gjelde noen tilstander som tidligere ville blitt vurdert etter vilkåret psykotisk, men som etter lovendringen vurderes etter kravet om sterkt avvikende sinnstilstand.

I pågående saker hvor det er tvil om hvilken regel som gir det gunstigste resultat for siktede, og det allerede er avgitt en rettspsykiatrisk erklæring, bør det vurderes om det er behov for å opplyse saken ytterligere ved et tilleggsmandat. I saker hvor det ikke er oppnevnt sakkyndige, og det er uklart hvilken regel som gir gunstigst resultat, bør det nye standardmandatet benyttes. Den diagnostiske utredningen som det nye mandatet etterspør gir tilstrekkelig grunnlag for en vurdering opp mot både gamle og nye vilkår.

¹⁵⁰ FOR-2020-09-21-1788.

¹⁵¹ Jf. blant annet. [Rt. 1977 s. 1207](#)

Lovendringen om straffansvar ved selvforskyldt utilregnelighet, jf. punkt 4.2, kommer kun til anvendelse på straffbare handlinger begått etter 1. oktober 2020. Muligheten for fritak fra straffansvar ved utilregnelighet grunnet selvforskyldt rus, jf. punkt 4.1.3, er derimot til gunst for gjerningspersonen, og kan anvendes også ved handlinger begått før ikraftsettingen.

Straffeloven § 3 omfatter som utgangspunkt ikke prosessuelle bestemmelser, slik at endringen i straffeprosessloven § 168 a gjelder fra ikrafttredelsestidspunktet også i saker hvor handlingen er begått før 1. oktober 2020.

Lovvalget i saker som gjelder *oppretholdelse eller opphør av særreaksjon* reguleres ikke direkte av straffeloven § 3. I slike saker er det ikke spørsmålet om siktede har begått den straffbare handling eller hvilken tilstand han var i på handlingstidspunktet som skal avgjøres, men om de særlige vilkårene for særreaksjon fortsatt er oppfylt.

Endringene i vilkårene for å idømme særreaksjon leder til at samfunnsvernet styrkes, blant annet ved at det ikke lenger stilles krav til særlig nærliggende fare for nye, alvorlige integritetskrenkninger. Dette vil kunne innebære at det for enkelte domfelte vil kreves noe mindre enn før for å opprettholde særreaksjonen. Det forholdet at vilkårene for idømmelse av særreaksjon er endret kunne tale for at tidligere rett bør følges. Ettersom det foreligger en rettskraftig dom taler imidlertid gode grunner for at det er de nye reglene som bør anvendes. Tiltalebeslutning til opprettholdelse av dom på særreaksjon skal derfor inntil spørsmålet er avklart i rettspraksis basere seg på de nye reglene.

De nye standardmandatene kan benyttes ved oppnevning av sakkyndige for utredning av spørsmål om opprettholdelse av dom på tvungen psykisk helsevern og dom til tvungen omsorg. Selv om det er endringer i straffeloven § 62 hva gjelder faregraden, er ikke innholdet i den vurdering som de sakkyndige bes foreta, endret.¹⁵² Det er heller ikke behov for en tilleggserklæring der det allerede er avgitt en erklæring.

Lovendringene åpner ikke for omgjøring av en dom på forvaring til dom på særreaksjon.

Jørn Sigurd Maurud

Katharina Rise
førstestatsadvokat

¹⁵² Gamle og nye mandater er i all hovedsak uendret, men slik at de nye mandatene for vurdering av opprettholdelse inneholder de nye forskriftskravene til sakkyndige erklæringer.

13 VEDLEGG

13.1 Opphevede direktiver og retningslinjer

[Riksadvokatens rundskriv 4/2001](#) RA-2001-4 om utilregnelighetsregler og særreaksjoner

[Riksadvokatens brev 26.06.2002](#) orientering fra DRK

Riksadvokatens publikasjon nr. 2/2003: Særreaksjoner [Side 1 – 54](#) [Side 55 -108](#)

[Riksadvokatens brev 06.05.2004](#) om § 147a, underretning om påstand om særreaksjon

[Riksadvokatens publikasjon nr. 1/2005](#): Etterforskning og rettsmedisinsk utredning i straffesaker der siktede kan ha vært bevisstløs på handlingstiden

[Riksadvokatens brev 14.01.2005](#) om frister og fremgangsmåte ved opprettholdelse av TPH

[Riksadvokatens brev 31.01.2007](#) om innhenting av helseopplysninger, samtykkekompetanse

[Riksadvokatens brev 01.03.2007](#) om rettspsykiatriske sakkyndige, standardmandater mv

[Riksadvokatens brev 13.02.2008](#) Kompetansespørsmål ved opphør/forlengelse

[Riksadvokatens brev 26.05.2008](#) om uttalelse fra DRK RA-2004-497-2

[Retningslinjer 16.10.2009](#) for lyd- og bildeopptak

[Riksadvokatens brev 02.12.2010](#) om rusutløste psykoser

[Riksadvokatens brev 07.12.2011](#) om prøvetaking ved psykose

[Riksadvokatens brev 28.11.2013](#) om samhandling og gjennomføring ved dom på TPH/TO

[Riksadvokatens brev 01.12.2014](#) om pilotprosjekt om rettspsykiatri

[RA-2015-2-P Oppsummering fra statsadvokatmøtene 2008-2014](#) s. 18 punkt. 31, s. 27 punkt 22, s. 47 punkt 17, s. 64 punkt 21, s. 65 punkt 25, s. 82 punkt 5

[RA-2015-207 Riksadvokatens brev 08.06.2015](#) Utvisning av særreaksjonsdømte utlendinger

[RA-2018-560 Retningslinjer 10.10.18](#) for påtalemyndighetens bruk av NERS, unntatt direktivene som gjelder forvaring.